

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

**ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ СЕМЕНА КУЗНЕЦЯ**

СОЦІАЛЬНА ТА ЕКОНОМІЧНА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

**Методичні рекомендації і завдання
до самостійної роботи студентів
усіх спеціальностей
першого (бакалаврського) рівня**

**Харків
ХНЕУ ім. С. Кузнеця
2018**

УДК [330.8+316.244](477)(07.034)

С69

Укладачі: Л. В. Баличева
Л. Е. Добрунова
В. М. Мацюцький
А. О. Пастушенко

Затверджено на засіданні кафедри українознавства і мовної підготовки іноземних громадян.

Протокол № 6 від 26.12.2017 р.

Самостійне електронне текстове мережеве видання

Соціальна та економічна історія України [Електронний ресурс] :
С69 методичні рекомендації і завдання до самостійної роботи студентів усіх спеціальностей першого (бакалаврського) рівня / уклад. Л. В. Баличева, Л. Е. Добрунова, В. М. Мацюцький, А. О. Пастушенко. – Харків : ХНЕУ ім. С. Кузнеця, 2018. – 94 с.

Подано методичні рекомендації до самостійного вивчення всіх тем навчальної дисципліни та завдання для перевірки здобутих знань.

Рекомендовано для студентів усіх спеціальностей першого (бакалаврського) рівня.

УДК [330.8+316.244](477)(07.034)

© Харківський національний економічний університет імені Семена Кузнеця, 2018

Вступ

У Харківському національному економічному університеті імені Семе́на Кузне́ця навчальна дисципліна "Соціальна та економічна історія України" є однією з базових навчальних дисциплін. Її вивчають студенти всіх спеціальностей усіх форм навчання.

Ця дисципліна пропонує студентам вигідні перспективи саморозвитку, оскільки її вивчення сприяє формуванню соціально-економічного аналітичного мислення, чіткого розуміння розвитку соціуму й економіки в їхній взаємодії.

Студенти вивчають соціальну й економічну історію України на лекційних і семінарських заняттях і в процесі самостійної роботи.

Не можна недооцінювати роль самостійної роботи. Вона має важливе значення для набуття професійних компетентностей.

Формами самостійної роботи є підготовка до семінарських занять, проміжного та підсумкового контролю, написання есе-доповідей. Вони належать до тих чинників, які сприяють формуванню соціально-економічного аналітичного мислення.

Це видання також покликане допомогти студентам у виконанні самостійної роботи. Його основою є методичні рекомендації до вивчення всіх тем навчальної дисципліни. До видання включено також переліки завдань для перевірки здобутих знань за всіма темами та список літератури, яка допоможе опанувати навчальний матеріал.

Змістовий модуль 1. Соціально-економічний розвиток українських земель у період від найдавніших часів до кінця XIX ст.

Тема 1. Розвиток господарства та суспільства на українських землях у докиївський період

1.1. Методичні рекомендації до самостійного вивчення теми

1.1.1. Господарство та форми соціальної організації за часів палеоліту й мезоліту

Вивчаючи цю тему, слід пам'ятати, що у вивченні соціального й економічного розвитку людства за давніх часів важливу роль відіграє археологічна періодизація. Археологічна періодизація – це поділ минувшини на археологічні періоди залежно від матеріалу, з якого виготовляли знаряддя праці. Минувшина поділяється на кам'яний вік, бронзовий вік і залізний вік. Кам'яний вік поділяють на палеоліт (давній кам'яний вік), мезоліт (середній кам'яний вік), неоліт (новий кам'яний вік), енеоліт (мідно-кам'яний вік). Палеоліт поділяється на нижній (ранній), середній і верхній (пізній).

Прадавні люди – архантропи (ідеться про таку форму архантропів, як пітекантропи) – з'явилися на території України майже 1 млн років тому в нижньому палеоліті. Україна, як і Європа в цілому, не входила до регіону, де, згідно з даними сучасної науки, відбувався процес олюднення високо-розвиненої мавпи. Перетворення мавпи на людину відбувалося в екваторіальній зоні Африки. Близько 1 млн років тому африканські пітекантропи почали освоювати південь Азії та Європу. У науковій літературі поширена думка, що на територію України архантропи прийшли з Малої Азії через Балкани й Центральну Європу.

Суспільною організацією архантропів було первісне стадо. Воно заслуговує на окрему увагу. Члени стада дотримувалися звичаю, який дозволяв статеві стосунки лише між особами однієї суспільної групи. У сучасній науковій літературі для позначення цього звичаю вживають термін "ендогамія". Існує думка, що статеві зносини членів первісного стада ніщо не обмежувало. Для позначення невпорядкованих статевих

зносин членів первісного стада в XIX ст. було запроваджено термін "проміскуїтет". Однак переконливих доказів існування в первісному стаді проміскуїтету ніхто не навів. Хоч би як там було, ендогамні стосунки породжували конфлікти на ґрунті статевого суперництва, заважаючи господарській діяльності людей. У стаді архантропів не було харчового табу, що призводило до бійок за їжу й канібалізму.

Слід звернути увагу на особливості господарства архантропів. Воно було привласнювальним і базувалося на збиральництві. Архантропи збирали їстівні корені, ягоди, гриби, комах тощо.

Приблизно 500 тис. років тому розпочався льодовиковий період. 230 тис. років тому льодовик уклав значну частину Європи, сягнувши півночі України. Зледеніння спричинило зміни в рослинному й тваринному світах. Теплолюбні рослини й тварини зникли. На зміну теплолюбним тваринам прийшли тварини, вкриті густою шерстю (мамонт, бізон, північний олень). Існує думка, що в той час у прильодовиковій смузі Європи основним заняттям людей стало колективне загінне полювання. Однак не всі сучасні науковці погоджуються з цією думкою. Деякі з них вважають, що архантропи підбирали кістки та м'ясо мертвих тварин, у тому числі здобутих хижачками.

150 тис. років тому на територію України прийшли люди нового фізичного типу – неандертальці (назва походить від долини Неандерталь біля Дюссельдорфа в Німеччині, де 1856 р. вперше було знайдено рештки такої людини). Неандертальці з'явилися унаслідок еволюції пізніх пітекантропів Західної Європи, яка відбулася під впливом природно-кліматичних умов прильодовиків'я. Проживання неандертальців на території України зазвичай пов'язують із середнім палеолітом (150 – 35 тис. років тому).

У середньому палеоліті на зміну людському стаду прийшла праобщина. Вона заслуговує на окрему увагу. Від стада праобщина відрізнялася наявністю статевого й харчового табу. Статеве табу забороняло статеві зносини в періоди активної господарської діяльності. Однак збереглася ендогамія. Зрозуміло, що кровозмішення мало негативні біологічні наслідки. Харчове табу забороняло канібалізм усередині колективу й зобов'язувало людину ділитися їжею з усіма членами її суспільної групи. Отже, праобщина неандертальців була консолідованою, самодостатньою групою, яка не потребувала контактів з іншими суспільними групами. Можливо, членів інших груп взагалі не вважали за людей.

Слід звернути увагу на особливості господарства неандертальців. Воно було привласнювальним і базувалося на полюванні. Неандертальці полювали, як правило, на тварин усіх видів, наявних на кормовій території. Збиральництво в господарстві неандертальців відіграло допоміжну роль.

Холодний клімат змусив людей середнього палеоліту виготовляти одяг зі шкур тварин, заселяти печери й споруджувати з кісток, гілок і шкур наземні житла. Неандертальці не тільки використовували, а й видобували вогонь.

Протягом тривалого часу в літературі панувала думка, що неандертальці поступово перетворилися на людей сучасного фізичного типу – кроманьйонців (назва походить від печери Кро-Маньйон у департаменті Дордонь у Франції, де 1868 р. вперше було знайдено рештки такої людини). Сучасні науковці не поділяють цю думку. У новітній літературі поширена думка, що люди сучасного типу з'явилися внаслідок тривалої еволюції африканських пітекантропів. Згідно з цим поглядом, праатьківщиною людей сучасного типу була східна частина Африки, де вони жили вже 200 – 150 тис. років тому. Менш ніж 40 тис. років тому люди сучасного типу через Малу Азію й Балкани прийшли до Європи, заселеної неандертальцями. Щонайменше протягом кількох тисячоліть між двома різновидами людини відбувалася боротьба за життєвий простір. Завершилася вона зникненням неандертальців.

Прийшли кроманьйонці й на територію України. Проживання кроманьйонців на території України зазвичай пов'язують із верхнім палеолітом (35 – 11 тис. років тому).

На зміну ендогамним праобщинам неандертальців прийшли екзогамні общини кроманьйонців. Екзогамія – це звичай, який дозволяв статеві стосунки тільки між особами різних суспільних груп. Для продовження роду члени общини мали контактувати з членами сусідніх общин. Відбувалися шлюбні контакти. Зв'язки між сусідніми общинами зумовлювали об'єднання їх у плем'я.

У верхньому палеоліті з'явилася мала або парна сім'я. Через низьку продуктивність праці повна економічна незалежність окремої сім'ї в той час була неможливою. Споріднені сім'ї входили до общини й вели господарство спільно.

Слід звернути увагу на особливості господарства кроманьйонців. У ньому дуже важливу роль відіграло колективне полювання на стадних

травоїдних. Мисливці контролювали шляхи сезонних міграцій тварин. Колективний масовий забій стадних ссавців під час весняної й особливо осінньої міграцій становив основу існування людей верхнього палеоліту. Поступово склалася зональна спеціалізація мисливських колективів. Близько 24 тис. років тому виникли дві мисливські зони: зона мисливців на мамонтів і зона мисливців на бізонів.

Початок мезоліту хронологічно збігається із закінченням льодовикового періоду. Льодовиковий період закінчився 10 тис. років тому. Пом'якшення клімату спричинило зміни в рослинному й тваринному світах. Заростання відкритих просторів лісами зумовило заміну стадної фауни нестадною.

Ці зміни справили вплив на господарство людей. У мезоліті зросла роль індивідуального полювання. Збільшилася кількість видів тварин, які були об'єктами полювання. Люди почали активно займатися рибальством. Рибальство спочатку було різновидом полювання зі списом, гарпуном чи луком, але згодом техніку рибальства було вдосконалено: з'явилися гачки, сіті, блешні, плоти, човни, видовбані зі стовбурів дерев. Зросла роль збиральництва. Американський археолог Кент Фленнері, вважаючи зміни, які сталися в мезоліті, революційними, назвав їх "революцією широкого спектра". На думку багатьох науковців, люди епохи мезоліту стали активно займатися рибальством і збиральництвом через те, що мисливське господарство внаслідок зростання чисельності населення й масового винищення тварин опинилося в кризовому стані.

Збільшення ролі індивідуального полювання зумовило зростання економічної самостійності парної сім'ї. Община мезолітичної епохи являла собою об'єднання кількох промислових колективів. Промисловий колектив складався з кількох споріднених сімей.

1.1.2. Поява відтворювального типу господарювання та пов'язані з нею соціальні зміни

У неоліті зародилось і набуло поширення відтворювальне господарство (землеробство й скотарство). Англійський археолог Гордон Вір Чайлд назвав ці зміни "неолітичною революцією".

Перші осередки землеробства й скотарства виникли в Передній Азії ще в IX тис. до н. е. У VIII тис. до н. е. розпочалося переселення давніх землеробів і скотарів до Європи. Неолітизація України відбулася в VII –

V тис. до н. е. Сталося це внаслідок прибуття чотирма хвилями мігрантів з Подунав'я. Вони принесли в Україну навички примітивного землеробства (неолітичне землеробство було мотичним) й скотарства. Ці новації спочатку прижились у Правобережному Лісостепу України. В інших регіонах України відтворювальне господарство набуло поширення пізніше.

У неоліті з'явилося ремесло. Неолітичні мігранти з Подунав'я принесли в Україну навички гончарства. Керамічні вироби дали змогу тривалий час зберігати воду, сипучі продукти, варити їжу. У неоліті виникло прядіння, а на основі прядіння – ткацтво.

З появою примітивного наземного транспорту (саней і волокуш) люди почали використовувати худобу (биків) як тяглову силу.

Відтворювальне господарство було продуктивнішим, ніж привласнювальне. З появою харчових запасів життя людей стало стабільнішим, вони перейшли до осілого способу життя.

Поширення землеробства й скотарства змінило ставлення людей до землі й тварин. Тепер земля й тварини цінувалися вище. Нове ставлення до землі зумовило формування територіальних зв'язків. Відтоді членів общини поєднували не тільки кровні зв'язки, а й територіальні (сусідство). Зважаючи на це, сучасні науковці називають общину ранніх рільників первісно-сусідською.

Відтворювальне господарство давало додатковий продукт (надлишок). З'явилася можливість накопичувати багатство. Багатство в той час накопичували для того, щоб зберегти й примножити соціальний престиж (власний, сім'ї, общини, племені). Виникла престижна економіка. Престижною економікою сучасні науковці називають діяльність, яка соціально націлена на обмін послугами й дарунками (між членами общини, між общинами). Мета такої діяльності – здобуття поваги, задоволення емоційних, а не фізичних, потреб.

У змаганні за престиж з'явилися лідери нового зразка – вожді. Вони здобували авторитет не лише власною фізичною працею, а й організацією роботи колективу, спрямованої на отримання додаткового продукту. Вожді отримали право на перерозподіл ресурсів (додаткового продукту). Згодом влада вождів стала спадковою. На зміну ролі вождя як господаря прийшла роль вождя як власника. Тепер вожді мали право й на самі ресурси, включаючи землю. Виникла форма племінної організації, яку в сучасній науковій літературі називають вождівством. Вождівство являло собою об'єднання общин, котрі перебували під владою верховного вождя.

У вождівстві існувала соціальна й майнова нерівність. Статус індивідуума обумовлювався тим, наскільки близьким родичем вождя він був.

1.1.3. Соціальні зміни та економічне життя населення трипільської культури

Енеоліт на території України розпочався на межі VI – V тис. до н. е. і тривав до першої чверті III тис. до н. е. Тоді набули значного поширення мідні вироби.

В енеоліті на території Румунії, Молдови та України між Карпатами й Дніпром існувала археологічна культура Кукутень-Трипілля (назва походить від назв румунського села Кукутень й українського села Трипілля, де було знайдено її пам'ятки). Частиною цієї культури сучасні українські науковці вважають трипільську культуру.

На окрему увагу заслуговує трипільське суспільство. Воно являло собою сегментовану систему. Перший рівень суспільної організації був представлений сім'ями. Сім'я була самостійною економічною одиницею. Другий рівень суспільної організації був представлений громадами. У сучасній науковій літературі для позначення такої громади вживають термін "лінідж". Лінідж – це об'єднання, члени якого походять від одного предка. Третій рівень суспільної організації був представлений кланами (субкланами). Клан являв собою об'єднання лініджів. Четвертий рівень суспільної організації був представлений племенами. Плем'я являло собою об'єднання сусідніх кланів. П'ятий рівень суспільної організації був представлений понадплемінними союзами. Існувало два різновиди таких об'єднань. Першим різновидом були протоміста (з населенням від 5 000 до 10 000 – 14 000 осіб). Протомісто наближалося до такого відомого явища давньої історії, як місто-держава (поліс). Іншим різновидом понадплемінних союзів були вождівства. Траплялися й більші об'єднання трипільців. Існували складні вождівства. Складне вождівство наближалося до ранньокласової держави.

Слід звернути увагу на особливості економіки трипільців. Рівень розвитку їхнього відтворювального господарства був досить високим. Його основу становило землеробство. Спочатку землю обробляли мотикою, згодом – ралом. Застосовували перелогову й підсічно-вогневу системи землеробства. Існував звичай через кожні 50 – 70 років переселятися в інше місце. Вірогідно, причиною переселень було виснаження землі.

Важливу роль у господарстві трипільців відігравало приселищне скотарство. Трипільці видобували мідь на Волині та в Подністров'ї, виготовляли мідні речі. Існує думка, що вони одомашнили коня й винайшли колесо.

1.1.4. Соціальні та економічні процеси у добу бронзи, греко-скіфський і римо-сарматський періоди

У бронзовому віці (XXX – IX ст. до н. е.) на території України набули значного поширення виробу з бронзи (сплав міді з оловом або свинцем). Бронзові вироби були твердіші й гостріші за мідні. Зросла продуктивність праці. Це створило умови для посилення майнової нерівності. Зросла роль чоловіка в суспільстві. Є підстави говорити про утвердження системи соціальних стосунків, за якої жінка була залежною від чоловіка. У сучасній літературі для позначення такої системи вживають термін "патріархат". Тривав процес усамостійнення малої сім'ї від общини.

У бронзовому віці на території України жили носії близько 20 археологічних культур (ямної, катакомбної, комарівської, білогрудівської, зрубної, білозерської та ін.). Основними їхніми господарськими заняттями були скотарство й землеробство. Людські спільноти пристосовували свої економічні системи до певних умов існування. У господарстві жителів Степу важливішу роль відігравало скотарство. Значну частину скотарського населення України бронзового віку становили рухливі скотарі, які поєднували заняття скотарством із заняттям землеробством. З плином часу роль скотарства в їхньому господарстві зростала, а роль землеробства – зменшувалася. Пристосування до певних умов існування економічних систем людських спільнот Лісостепу й Полісся мало наслідком зростання значення землеробства.

На відміну від рухливих скотарів бронзової доби, кіммерійці, які жили в українських степах на початку залізного віку (у IX – першій половині VII ст. до н. е.), були скотарями-кочовниками. Характерною особливістю господарського життя скотарів-кочовників була відсутність землеробства. Їхні общини (чи групи сімей) постійно переміщалися разом з належною їм худобою. Виплавка заліза й виготовлення залізних виробів підвищили мобільність кіммерійців. Моногалузеве господарство спрямовувало їхні інтереси в бік землеробських спільнот, у яких можна було відбирати землеробську продукцію та ремісничі вироби.

Поява залізних знарядь відкрила широкі перспективи соціального й економічного розвитку для землеробського населення Лісостепу й Полісся (носіїв чорноліської та інших археологічних культур). Але їхньому мирному життю заважали киммерійці. Кочовники вчиняли грабіжницькі набіги на землі сусідів. Землеробське населення Лісостепу змушене було підкоритися киммерійцям і сплачувати їм данину.

У VII – VI ст. до н. е. на території України з'являються греки. На узбережжі Чорного моря виникає низка грецьких полісів – Ольвія, Тіра, Херсонес, Пантікапей та ін. Греки займалися ремеслом, землеробством, скотарством, торгівлею. Найвигіднішим торговельним партнером греків було землеробське населення Лісостепу, яке мало хліб, худобу, сировинні ресурси. З появою греків воно вперше отримало такий могутній додатковий стимул для розвитку, яким була зовнішня торгівля.

Але між землеробським населенням Лісостепу й греками вклинилися нові кочовники – скіфи. З кінця VI століття до н. е. основною зоною інтересів скіфів стало Північне Причорномор'я. Скіфи відбирали у землеробського населення Лісостепу все, що могло знадобитися їм самим і могло бути продано грекам (у тому числі людей).

У III ст. до н. е. новими господарями українських степів стали сармати. З погляду економіки вони нічим не відрізнялися від скіфів – були типовими кочовниками.

1.1.5. Економічне життя слов'янських племен часів розселення на території України

У IV – V ст. сформувалося два великих племінних об'єднання – анти й склавини. Сучасні науковці вбачають у них дві головні спільноти давніх слов'ян. Антів вважають носіями пеньківської археологічної культури, склавинів – празької. Пеньківська культура існувала на прикордонні Лісостепу й Степу від Сіверського Дінця до Пруту й далі – до Нижнього Дунаю. Празька культура вже в V ст. простягалася від Дніпра до Пруту та від Прип'ятського Полісся до середніх течій Південного Бугу й Дністра.

Упродовж VI – VII ст. слов'яни розселилися на центрально- й південно-європейських теренах. На основі празької та, деякою мірою, пеньківської культур у VII ст. виникла райковецька культура. Остання існувала на території Правобережної України й Закарпаття та в суміжних районах

Білорусі й Молдови. Носіями райковецької культури були літописні племена – поляни, древляни, волиняни, бужани, уличі, тиверці, хорвати.

Слід звернути увагу на особливості господарства слов'ян. Воно базувалося на землеробстві. Землеробство було орним. Слов'яни застосовували перелогову й підсічно-вогневу системи землеробства. У VIII ст. розпочалося поширення двопілля. Помітним джерелом статків були походи заради захоплення здобичі.

1.2. Контрольні запитання

1. Розкрийте прикметні ознаки первісного людського стада.
2. Визначте особливості господарства архантропів.
3. Розкрийте прикметні ознаки праобщини неандертальців.
4. Визначте особливості господарства неандертальців.
5. Визначте особливості суспільної організації кроманьйонців.
6. Визначте особливості господарства кроманьйонців.
7. Визначте особливості престижної економіки.
8. Визначте особливості суспільної організації трипільців.
9. Визначте особливості господарства рухливих скотарів бронзової доби.
10. Визначте особливості господарства кочовиків раннього залізного віку.
11. Визначте основну галузь економіки давніх слов'ян.

Рекомендована література: [4; 9; 12 – 14; 20; 27; 37; 46; 98].

Тема 2. Господарство й суспільство Київської Русі та Галицько-Волинської держави

2.1. Методичні рекомендації до самостійного вивчення теми

2.1.1. Економічне життя Київської Русі

Вивчення цієї теми слід розпочати з причин формування Київської Русі, які є результатом внутрішніх соціально-економічних і політичних процесів, що розвивалися в східних слов'ян на межі VIII – IX ст. На особливу увагу заслуговують питання економічного життя Київської Русі, тому

що могутність держави трималася на міцному фундаменті: розвинутому сільському господарстві та різноманітних ремеслах.

На початковому етапі вивчення цієї теми слід з'ясувати характерні риси економіки Київської Русі. Потрібно приділити увагу розвитку сільського господарства, особливостям землеволодіння. Приступаючи до вивчення питання економічного розвитку Київської Русі необхідно сконцентрувати свою увагу на основних системах обробки землі, знаряддях праці, найпоширеніших зернових і технічних культурах, що вирощували на території Давньоруської держави. Особливої уваги заслуговує розвиток стійлового скотарства та допоміжних галузей господарства (промислів).

Для вивчення цієї теми важливе значення має осягнення перспектив розвитку різних ремісничих фахів. Важливо пригадати основні ремесла, виділити найбільш успішні, навести яскраві приклади високого рівня майстерності давньоруських майстрів.

Під час розгляду цього питання необхідно звернути особливу увагу на розвиток міст, їхню структуру; й особливу роль як ремісничо-торговельних, адміністративних і релігійних, культурних і військових центрів.

Окремої уваги заслуговують реформи, що були проведені княгинею Ольгою та князем Володимиром Святославичем і суттєво вплинули на економіку та соціальну структуру Давньоруської держави.

У системі заходів, спрямованих на зміцнення Київської Русі, важливе місце посідали релігійні реформи. Необхідно зазначити, що спершу Володимир намагався піднести авторитет язичницьких богів, для чого спорудив у Києві нове святилище-пантеон з ідолами Перуна, Сімаргла, Стрибога, Хорса та Мокоші. Однак, збагнувши незабаром, що язичництво зжило себе й більше не відповідало рівню розвитку Київської Русі в 988 р. Володимир запровадив християнство в його візантійсько-православному варіанті як офіційну державну релігію. Цим актом Київська Русь остаточно визначила своє місце в Європі. А в самій Київській Русі бурхливо розвивалися писемність, література, мистецтво, архітектура. Нова релігія значно вплинула на процес формування давньоруської народності, сприяла зміцненню державної єдності Київської Русі.

Разом із християнством на Русі з'являються церковні господарства у формі монастирів. З часів Володимира князі віддавали певну частину своїх прибутків (зазвичай десятину) церкві. Іноді князі та бояри дарували церквам і монастирям цілі села, в іншому випадку, церква самотійно

скуповувала землі та поступово стала одним з найбільших землевласників Давньоруської держави.

Слід простежити головні напрями давньоруської внутрішньої та зовнішньої торгівлі, тому що територією Київської Русі проходили міжнародні торговельні шляхи, пригадати основні види товарів, які імпортували до сусідніх держав та експортували до країни.

Окремої уваги варта грошова система Давньоруської держави, різноманіття власних грошових одиниць та іноземних. Варто пригадати історію назви грошово-вагової та грошово-лічильної одиниці Київської Русі – гривні. Першою спробою створення системи власної валюти стало карбування під керівництвом князя Володимира Великого київських злотників і срібняків.

Для вивчення цієї теми важливе значення має осягнення питання виникнення та становлення податкової системи в Київській Русі. Розвиток системи оподаткування є однією з головних ознак глибокої диференціації суспільства та формування держави.

2.1.2. Соціальна структура населення Київської Русі

Наступне питання, на яке потрібно звернути увагу, це соціальне різноманіття привілейованого та залежного населення Київської Русі. У X – XIII ст. з поглибленням процесів феодалізації на Русі ускладнювалася ієрархічна структура панівного класу, злиття двох груп – дружинників та бояр – в одну верству. Варто приділити увагу змінам у соціальній структурі Давньоруської держави, що пов'язані з прийняттям християнства в 988 році. Також важливо підкреслити особливості статусу залежного населення, яке було найчисельнішою частиною киево-руського суспільства. Важливим джерелом у вивченні цього питання є "Русская правда", в якій наголошується на економічних питаннях та їхній провідній ланці – захисту власності князів та бояр.

2.1.3. Українські землі в період феодальної роздробленості та монголо-татарського завоювання

Під час розгляду наступного питання особливий акцент необхідно зробити на з'ясуванні економічних, соціальних і політичних причин, які призвели до феодальної роздробленості старослов'янської держави

та визначити особливості соціально-економічного життя та політичного устрою Київської Русі в цих умовах.

Необхідно мати на увазі, що роздроблення Київської Русі загалом було явищем прогресивним, хоч і мало певні негативні наслідки: децентралізація державної влади, ослаблення єдності руських земель підірвали міць Русі в умовах посилення загрози з боку східних кочовників і західних держав. Варто особливу увагу приділити характеристиці головних рис монголо-татарської навали, проблемі господарювання та збору данини в період золотоординського поневолення та його наслідків для подальшого розвитку давньоруських земель.

2.1.4. Соціально-економічний розвиток Галицько-Волинської держави

На закінчення цієї теми необхідно дати характеристику Галицького та Волинського князівств. Наприкінці XII ст. на цих землях утворилось об'єднане Галицько-Волинське князівство (або держава), яке після занепаду Києва стало головним політичним й економічним центром на півдні й заході Русі. Потрібно розкрити причини, які сприяли посиленню Галицько-Волинської землі, звернути увагу на політичний й економічний розвиток Галицько-Волинського князівства. Особливої уваги варте питання особливого статусу галицького боярства, яке становило історичний феномен, якого не знали інші князівства й землі Південної Русі.

2.2. Контрольні запитання

1. Які економічні чинники сприяли утворенню Київської Русі?
2. Визначте провідну галузь економіки Київської Русі.
3. У чому полягала сутність податкової реформи княгині Ольги?
4. Яке значення мала торгівля з погляду зміцнення позицій перших правителів Київської Русі?
5. Визначте основні верстви населення Київської Русі.
6. Як змінилася соціальна структура населення Київської Русі після запровадження християнства?
7. Визначте позитивні тенденції розвитку економіки Київської Русі в період удільної роздробленості.
8. Як позначилася на економіці Південно-Західної Русі монгольська навала?

9. Визначте панівні верстви населення Галицько-Волинської держави.
10. Яку соціальну й економічну політику проводив князь Данило Галицький?

Рекомендована література: [10; 23; 29; 52; 71; 73; 79; 82; 83; 85; 86].

Тема 3. Соціально-економічне становище українських земель у складі Великого князівства Литовського та Польської Корони

3.1. Методичні рекомендації до самостійного вивчення теми

3.1.1. Соціальна структура й характер середньовічного суспільства

Тема охоплює період XIV – XVI ст. Зазначимо, що в цей час Україна була розділена між кількома державними утвореннями. Так, Закарпаття перебувало в складі Угорського королівства, Буковина – Молдавського господарства, Галичина й Західне Поділля – Польського королівства, а Волинь, Східне Поділля, Київщина, Чернігівщина (до початку XVI ст.), Переяславщина – Великого князівства Литовського, Руського й Жемайтійського.

Оскільки більшість українських земель перебувала в складі Польщі та Великого князівства литовського, тему зосереджено саме на цих державах. Тим більше, що їхній соціально-економічний устрій був подібним до соціально-економічного устрою Угорщини та Молдавії.

Соціальна та економічна організація держав, які володіли українськими землями в зазначений період, ґрунтувалася на становому устрої. Стан – це певна соціальна група, яка має певні права й обов'язки. Існували привілейовані та непривілейовані стани. Так, на вершині соціальної ієрархії стояли шляхта та духовенство, унизу – селянство та міщанство. У свою чергу шляхта створювала феодальну ієрархію, тобто таку організацію, яка була заснована на сеньйорально-васальних зв'язках, коли вищі за походженням магнати (сеньйори) надавали землю із селянами в умовне володіння іншим шляхтичам (васалам). За користування землею васали мусили переважно виконувати військову службу на користь свого сеньйора. Великий князь литовський стояв на вершині цілої феодальної ієрархії.

Дрібні шляхтичі не експлуатували селян. У Польщі шляхта становила 8 – 10 % населення, у Великому князівстві Литовському – близько 5 % (тоді як у середньому в Європі – 1 – 2 %).

Слід розуміти, що надзвичайна кількість шляхти була зумовлена постійними війнами із сусідами й, особливо, набігами татар, адже шляхта була воєнним станом.

З іншого боку, шляхта дедалі більше окатоличувалася під західно-європейським культурним впливом. Початковою точкою окатоличення української знаті вважається Кревська унія. Вона була укладена в 1385 р. між католицькою Польщею та Великим князівством Литовським. Потім, у 1413 р., Польща й Литва уклали Городельську унію. За нею литовські шляхтичі-католики отримували право передавати землю в спадок і мати фамільні герби (що закріплювало статус за нащадками). Українсько-руські феодалі Великого князівства Литовського також масово почали переходити в католицизм й полонізуватися.

Варто розуміти, що в XIV – XVI ст. релігійний чинник часто визначав характер соціальних й економічних відносин, коли католики отримували різноманітні економічні преференції, тоді як православні, навпаки, потерпали від податкового гноблення. Зростали багатства католицької церкви та поступово занепадала православна церква.

3.1.2. Економічне життя українських земель у середині XIV – XVI ст.

Ще однією особливістю цього періоду є розвиток феодално-кріпосних відносин. Кріпацтво – це система виробництва, яка характеризується позаекономічним примусом з боку феодала (пана) щодо власних селян. Кріпаки здебільшого виконують панщину (щотижневі безоплатні відробітки) та/або виплачують ренту (натуральну та/або грошову данину). При цьому, за класичного кріпацтва, селянин не має права залишати свого феодала й переселятися в інші землі. З іншого боку, на відміну від раба, кріпак володіє частиною всіх продуктів, що він виробляє.

У XV ст. панщина (відробітки на пана) тривала лише 14 днів на рік, оскільки пани вирощували худобу для експорту і для цього їм вистачало наймитів-пастухів. Селяни в основному сплачували натуральну ренту худобою та продуктами з промислів (медом, хутром, рибою, м'ясом, ягодами тощо). Але наприкінці XV ст. Західна Європа зіткнулася з гіперінфляцією –

"Революцією цін". Ціни на збіжжя стрімко зросли. Це вмотивувало феодалів вирощувати зернові на продаж, а, отже, збільшувати панщину.

На початку XVI ст. магнати та середня шляхта почали засновувати фільварки – багатогалузеві господарства. Фільварки спеціалізувалися на землеробстві, тваринництві й промислах. Фільварки мали товарне виробництво. Продукція вивозилася в Західну Європу річками. Фільварки обслуговувалися кріпаками.

У 1557 р. у Великому князівстві Литовському була прийнята "Устава на волоки" (перерозподіл і перереєстрація землі), яка істотно посилила кріпосницьку складову економіки й зробила кріпацтво масовим явищем. Також велику роль у зміцненні влади пана над селянами відіграли три литовські статuti (1529, 1566, 1588 рр.).

У другій половині XVI ст. виникають найбільшні селянські групи: городники (розорені малоземельні селяни), підсусідки (селяни, які не мали житла, через що жили при дворах інших селян, але мали свої городи), комірники й халупники (жили при дворах інших селян і навіть городів не мали), люзнi люди (жебраки).

З XIV ст. великі українські міста користувалися магдебурзьким правом – право на самоврядування та власний суд (Львів – у 1356 р., Київ – у 1497 р.). Свобода сприяла розвитку торгівлі та ремесел, але міста ще залишалися напіваграрними (чисте торгово-ремісне населення становило бл. 20 %). Проте кількість ремісних спеціалізацій у містах за період з XIV до XVI ст. зросла з 60 до 130. Ремісники об'єднувалися в цехи – виробничі корпорації. Мета цехової організації – захист від конкурентів. Членами цеху були майстри, підмайстри (ті, що вже вивчилися, але ще не стали майстрами) й учні (ті, що вчилися на майстра). Важливі справи вирішували загальні збори майстрів. Позацехових ремісників цеховики називали партачами. Цеховики могли влаштовувати партачам бойкоти або виганяти їх з міста силою. Для того, щоб стати членом цеху, ремісник мав бути католиком.

3.1.3. Розвиток козацького господарства

У XVI ст. степи півдня та сходу України (між берегами Дніпра та Дністра) залишалися незаселеними регіонами. Землероби були звідти витіснені кочовниками-татарами. У Великому князівстві Литовському

ці землі називали "Диким полем". Описи сучасників свідчать, що ці землі вабили своїми природними багатствами.

Наприкінці XV ст. в "Дикому полі" сформувалися перші ватаги козаків. Козак – це тюркське слово, яке означає вільну озброєну людину.

За концепцією М. С. Грушевського, спочатку козаками ставали уходники, люди, які йшли в "Дике поле" на промисли в теплу пору року.

Посилення кріпацтва та дискримінації православних призводило до посилення міграції в центральну Україну. Наприкінці XVI ст. населення тут зросло з 50 до 500 тисяч.

Таким чином, у темі 3 слід виділяти такі аспекти, як проблема феодалізму на українських землях у Великому князівстві Литовському та Польському королівстві, зв'язок релігійної й економічної політики в зазначений період, основні тенденції розвитку кріпосного права, соціально-економічна роль магдебурзького права, становлення цехової організації, поява та розвиток українського козацтва.

Під час опанування теми може виникнути проблема з логічним узгодженням концепції феодалізму та кріпосним правом. У цьому випадку варто звернути особливу увагу на роботи Івана Лисяка-Рудницького. Інша можлива проблема, яка може постати перед студентами, стосується причин появи українського козацтва, а також питання його соціальних та економічних особливостей. Указані аспекти добре висвітлено в працях М. С. Грушевського, Д. І. Яворницького, В. О. Щербака, О. І. Гуржія. Стосовно соціально-економічної складової, варто підкреслити, що початкове українське козацтво складалося з людей різних соціальних станів й економічно було залежним від різноманітних промислів, як-от мисливства, рибальства та збиральництва.

У ході підготовки до контрольних робіт та іспиту студенту слід опрацювати не тільки лекційний матеріал, але й тексти, розміщені на сайті персональних навчальних систем ХНЕУ ім. Семена Кузнеця.

3.2. Контрольні запитання

1. Які країни володіли українськими землями у XIV – XVI ст.?
2. Що означає поняття феодалізму?
3. Яку специфіку феодалізм мав на українських землях у зазначений період?

4. Які специфічні риси були притаманні становій організації на українських землях у складі Польської Корони та Великого князівства Литовського?

5. У чому полягав взаємозв'язок між релігійною та соціально-економічною ситуацією на українських землях у XIV – XVI ст.?

6. Як можна детально охарактеризувати розвиток кріпацтва на українських землях у XIV – XVI ст.?

7. Якими були економічні наслідки запровадження магдебурзького права в українських містах?

8. Яким був розвиток цехової організації на українських землях?

9. Якими були соціально-економічні причини виникнення українського козацтва наприкінці XVI ст.?

10. Якою була економіка раннього українського козацтва?

Рекомендована література: [23; 55; 56; 59; 60; 68; 85; 89; 103; 107].

Тема 4. Соціально-економічний розвиток України у складі Речі Посполитої

4.1. Методичні рекомендації до самостійного вивчення теми

4.1.1. Основні тенденції економічного розвитку українських земель

Тема охоплює такі аспекти: перший етап січового періоду історії українського козацтва, поява реєстрового й городового козацтва, слободи й шляхетська колонізація Дикого поля, соціальний та етнічний склад міст, поява мануфактур, соціальні й економічні зміни, до яких призвели Люблінська (1569 р.) та Берестейська унії (1596 р.).

Під час опанування теми варто звернути увагу на те, що першими організаторами козаків були православні магнати (князі). У 1556 р. князь Дмитро Вишневецький заснував першу козацьку фортецю на острові Мала Хортиця, за дніпровими порогами. У середині XVI ст. козаки самі заснували свою фортецю на острові Томаківка, теж за порогами Дніпра. Це поселення вже називалося Січчю (від слова "засіка" – нагромадження хмизу та дерева). Січ зазвичай існувала кілька десятиліть, потім через напади ворогів її переносили на нове місце.

Козаки жили з військової здобичі, торгівлі, промислів і зборів з купців, які проходили через дніпрові пороги, служили найманцями в європейських арміях, розводили коней у степах.

У сер. XVI ст. (у статуті Сигізмунда I) згадуються перші господарства козаків (зимівники), на яких працювали наймити, а не кріпаки. Козаки демонстрували селянам, що суспільство й економіка можуть існувати без феодалів.

У другій половині XVI ст. шляхтичі почали свою колонізацію Дикого Поля. Щоб привабити сюди поселенців, вони почали засновувати слободи (свободи) – поселення, звільнені від панщини та податків на визначений термін (від 2 до 10 років, іноді 20 років). Населення слобід поповнювало ватаги українських козаків.

На початку XVII ст. козаки на своїх човнах-чайках здійснили низку морських походів проти турецьких міст. Важливо усвідомити, що оцінки цих походів у спеціальній літературі різні. Одні автори називають їх звичайними піратськими нападами, інші – "героїчними походами". Перші звертають увагу на звірства та грабежі (М. В. Чугуєнко і В. К. Губарєв), другі – на визволення тисяч невільників (М. С. Грушевський).

Не слід забувати про проблему, з якою козаки стикалися під час транспортування полонених додому. У визвольних походах козаки витрачали велику частину здобичі на те, щоб прогодувати сотні, навіть, тисячі визволених під час повернення їх в Україну.

4.1.2. Зміни в соціальній структурі

Щоб контролювати козацтво, ще в 1572 р. польська влада почала складати реєстр заможних і впливових козаків. На 1638 р. цей список включав 6 тис. козаків. Так виникали реєстрові козаки. Реєстрові козаки могли володіти землею, не сплачували податки, під час війни отримували плату. Створення реєстру офіційно зафіксувало існування козацького стану.

Невписані до реєстру козаки самовільно створювали громади в містах. Цих козаків називали городовими, а тих, які жили за дніпровими порогами, – низовими (або запорожцями). Городові козаки займалися землеробством, ремеслами й торгівлею.

У 1593 – 1638 рр. відбулося сім великих козацьких повстань. Повстанці захищали православну віру, а також свої землі й маєтки від магнатів.

Стосовно міського життя, слід усвідомлювати, що міста XVI – XVII ст. були етнічно строкатими: тут жили русини (православні українці), поляки, литвини, німці, греки, вірмени та євреї.

З XII до XVI ст. велика кількість євреїв переселилася в Україну. Вони селилися в містах ізольованими громадами й користувалися захистом з боку магнатів, оскільки переважно юдеї орендували королівські митниці й шляхетські маєтки по два-три роки. За термін оренди орендар намагався вижати максимум прибутку із землі та селян. Разом з релігійним фактором це підсилювало антисемітські настрої. Тому повстання козаків супроводжувалися масовими погромами юдеїв. Важливо розуміти, що ці погроми мали релігійний і соціально-економічний характер, а не расовий чи етнічний.

У XVI ст. наростає конкуренція на ринках між католиками, православними-русинами та юдеями.

Наприкінці XVI ст. в цехів з'явилися конкуренти – мануфактури. Вони належали купцям, міщанам, магнатам, державі, церкві. Власник забезпечував працівників сировиною та засобами виробництва. На купецьких мануфактурах застосовувалася вільнонаймана праця, на інших – переважно кріпацька. У мануфактурі кожен працівник виконував одну технологічну операцію, а не всі цикли, як майстер цеху. Виробництво в мануфактурах було швидшим і масштабнішим, ніж у цеху, але при цьому менш якісним.

Мануфактури були концентровані (зосередженими в одному місці) та розсіяні (розпорошені по різних частинах міста або населених пунктах). Більшість мануфактур спеціалізувалась на виробництві одного товару.

Щодо унії XVI ст., варто підкреслити, що вони відіграли значну роль у зміні соціального й економічного статусу окремих груп населення.

У 1569 р. Польща та ВКЛ уклали Люблінську унію та злилися в одну державу – Річ Посполиту двох народів. Люблінська унія звільнила шляхту від сплати торговельного мита. Натомість мита й податки для купців почали повільно зростати. Іншим результатом унії 1569 р. був перехід України під владу католицької Польщі. Відповідно, посилювалося окатоличення й економічна дискримінація православного населення.

У 1596 р. католицька церква організувала Берестейську унію, за якою, фактично, православна церква перетворювалася на уніатську. Уніатська церква (з XVIII ст. – греко-католицька) тільки ззовні була подібна до православної – вона мала схожі храми, вигляд священиків, церковнослов'янську

мову богослужіння, шанувала ікони. Разом із тим, сутність уніатської церкви була католицькою, оскільки її розуміння віри ґрунтувалося на католицьких догматах.

Важливо розуміти, що Православна церква була заборонена з 1596 до 1633 рр.

Стосовно життя основної маси населення, селянства, то тут слід пам'ятати, що в XVI – XVII ст. селяни продовжували жити громадами. Разом із тим розвиток засобів і методів виробництва (вдосконалення плугу та коси, поширення трипілля) призводив до руйнування великої сім'ї. Діти частіше відселялися від батьків і дворища розпадалися на півдворища (жеребки).

Під час опанування теми можуть виникнути складнощі в розумінні співіснування феодальних і капіталістичних способів виробництва. У свою чергу дискусійним може бути власне саме питання наявності класичних феодалізму та капіталізму у XVI – XVII ст.

4.2. Контрольні запитання

1. Які елементи виробництва на українських землях XVI – XVII ст. можна охарактеризувати як капіталістичні?

2. Які елементи виробництва на українських землях XVI – XVII ст. можна охарактеризувати як феодальні?

3. Як можна описати й оцінити економіку Запорізької Січі?

4. Чому в Україні зазначеного періоду виникали міжетнічні конфлікти?

5. Чому для колонізації Дикого поля шляхта створювала слободи? Які могли бути альтернативні методи колонізації?

6. У чому була різниця між цехом та мануфактурою в Україні XVI – XVII ст.?

7. Як можна оцінити економічну ефективність Люблінської унії 1569 р.?

8. Як можна оцінити економічну роль Берестейської унії 1596 р.?

9. Як можна оцінити розподіл козацтва в другій половині XVI ст. на три різні групи (низових, городових і реєстрових)?

10. На ваш погляд, де на українських землях XVI – XVII ст. умови життя були кращими – у місті чи на селі?

Рекомендована література: [15; 16; 41; 55; 68; 75; 84; 90; 107; 111].

Тема 5. Соціально-економічне становище українських земель у середині XVII – XVIII ст.

5.1. Методичні рекомендації до самостійного вивчення теми

5.1.1. Розвиток господарства українських земель в другій половині XVII ст.

Тема є багатомірною за своїм змістом, тобто охоплює кілька історичних панорам. Це вимагає уважного зіставлення й порівняння різноманітних процесів і подій. Загалом тема містить такі основні історичні події.

Окатоличення та соціальне гноблення в Речі Посполитій зрештою призвело до народного повстання під проводом гетьмана Богдана Хмельницького (1648 – 1657 рр.). Під час повстання остаточно сформувалася козацька держава Військо Запорізьке (Гетьманщина в сучасній літературі).

Повстання супроводжувалося взаємними погромами православних з одного боку та католиків й уніатів з іншого.

У своєму повстанні Богдан Хмельницький об'єднався з Іслам-Гераєм, ханом Кримського ханства, щоб убезпечити тил і використати татарську кінноту. Татари обіцяли козакам не брати в полон (ясир) православних християн, але свою обіцянку часто порушували. До того ж вони кілька разів залишали козаків під час битв.

У 1651 р. відбулося перше велике переселення козацького народу до московської Білгородської лінії оборони. Тут, південніше Білгородської лінії, московський цар дозволяв козакам засновувати слободи та міста, звільняючи їх від податків на 30 років. Звідси пішла назва Слобідська Україна, або Слобожанщина. Козаки мали єдиний обов'язок – захищати південні кордони Московського царства. Згодом тут сформувалося п'ять полків: Харківський, Охтирський, Сумський, Ізюмський та Острогозький. Слобідські українці захоплювали вільні землі по праву займанщини. Невдовзі в слобідських містах виникли цехи ремісників.

У 1654 р. Богдан Хмельницький і старшина підписали Переяславську угоду з Московським царством. Перш за все, це був військовий союз проти Речі Посполитої.

Під час Хмельниччини відбувся радикальний перерозподіл власності та джерел прибутку: старшина замінила католицьку шляхту; православна церква отримала великі землі; купці отримали пільги й почали

сплачувати менше мито. Козацька старшина почала активно займатися торгівлею. Селяни стали вільними й отримали землю. Кожен міг перейти в козацький стан, якщо мав кошти на власне озброєння. Козаки звільнялися від податків і могли виробляти горілку.

5.1.2. Соціальні групи: старшина і козаки, шляхта, духовенство, селяни та міщани

Слід розуміти, що в Гетьманщині існували стани: козаки (козацька старшина й рядові козаки), православна шляхта, духовенство, міщани й селяни. Окремою групою було запорозьке (січове, низове) козацтво.

У другій половині XVII ст. Україна перебувала в стані внутрішніх конфліктів і зовнішніх уторгнень. Цей період має назву "Руїна". У 1663 р. Гетьманщина розкололася на Лівобережну (промосковську) та Правобережну (пропольську). У 1668 р. правобережний гетьман Петро Дорошенко навіть уклав союз із Османською імперією.

У 1686 р. Московія та Польща уклали Вічний мир, яким закріпили розділ України по Дніпру. Польща отримала правий берег, землі на захід від Дніпра, а Московія – лівий, землі на схід, разом із Києвом та Запорізькою Січчю. Від того часу назва "Гетьманщина" закріпилася за Лівобережною Україною.

У Гетьманщині гетьмани давали старшині рангові землі на час служби. Поступово старшина привласнила більшість цих земель. Наприкінці XVII – на початку XVIII ст. козацька старшина скуповує або захоплює українські землі. Рядові козаки витрачалися на службу, через що поринали в борги. У результаті багато з них продавали свої наділи кредиторам із середовища старшини. Зазвичай старшина віддавала цю землю назад, але вже як оренду, яка, у свою чергу, санкціонувалася й оподатковувалася гетьманом.

Іван Мазепа запровадив новий тип оренди. Від оренди частина суми йшла на громадські потреби. Гетьманська скарбниця вперше в історії досягла профіциту. Тетяна Таїрова-Яковлева називає Гетьманщину Мазепи "економічно успішною автономією".

На початку XVIII ст. московський цар Петро I проводив жорстку централізацію влади. Цар мав намір ліквідувати Гетьманщину. Під час Північної війни зі Швецією (1700 – 1721 рр.) Петро I почав забирати

з України людей, припаси, коней, навіть церковні коштовності, а прикордонні фортеці були виведені з під контролю гетьмана.

У 1708 р. Іван Мазепа очолив повстання проти Петра I й перейшов на бік шведського короля Карла XII. Мазепу підтримали запорожці на чолі з Костем Гордієнком. Січовиків обурювало те, що Петро I будує міста на запорізьких землях, забирає запорожців у далекий від Січі північний похід, а також на земляні роботи до Петербурга, який тоді будувався.

У 1708 – 1709 рр. Петро I зруйнував Запорізьку Січ, що тоді стояла на острові Чортомлик, а також Батурин, столицю Гетьманщини. У 1709 р. шведська армія й мазепинці були розбиті.

Після повстання Мазепи почалися масові страти мазепинців, зокрема козаків і священиків. Поразка Мазепи була й поразкою старшини та київської православної церкви. Маєтки мазепинців віддавалися московським боярам, а храми – московському патріархату. Одночасно розгорнувся наступ на права й свободи населення. Козаків почали масово забирати на "каналні роботи" (каторгу) до Петербурга, Астрахані й Кавказу. Загальні податки зросли в десятки разів (1722 р. – зібрано 40 тис. карбованців, у 1724 р. – 140 тис. карбованців). При цьому московські купці й ремісники були звільнені від податків.

У 1721 р. Петро I оголосив про перейменування Московського царства в Російську імперію.

Обмеження торгівлі, часті війни Росії та збільшення великого землеволодіння, безумовно, сильно відбивалися на становищі рядових козаків. У 1735 р. уряд Гетьманщини був вимушений поділити козаків на дві категорії: виборних (заможних і боєздатних козаків) і підпомічників (бідних козаків). Підпомічники мали забезпечувати виборних провізією. Крім того, підпомічники сплачували податки.

Упродовж XVIII ст. погіршувалося становище селян, які жили на землях старшини, церкви та знаті. Неофіційно селяни відбували відробітки (в основному два дні на тиждень).

З 1709 до 1735 рр. запорожці жили за порогами Дніпра в межах Кримського ханства (у Кам'янській та Олешківській січі). Тільки в 1735 р. козаки повернулися в Україну й заснували Нову Січ на річці Підпільна (відома також як Підпільненська Січ). Нова Січ була землеробською, на відміну від усіх попередніх Січей. Вона контролювала велику територію з населенням бл. 200 тис. Із посиленням соціального й економічного

гноблення на українських землях збільшувалася втеча людей у запорізькі степи. Кіш дозволяв їм оселятися, але вимагав сплати податків на військо.

У Новій Січі виникла матеріальна нерівність між козаками. Були заможні козаки, які мали по 100 коней і більше, й голота (або сірома, козаки-нетяги). У XVIII ст. запорожці воювали в складі російського війська. Ці війни давали мало прибутків, адже більшість здобичі забирала царська армія.

У 1750-х рр. імператриця Катерина II фактично оточила Січ з обох боків поселеннями біженців з Османської імперії – Новою Сербією на заході й Слов'яносербією на сході. Поселенці самовільно захоплювали землі й промислові місця січовиків. Крім того, сам російський уряд захоплював землі під поселення російських полків, під державні слободи та маєтки поміщиків.

5.1.3. Економічна та соціальна ситуація на українських землях у складі Речі Посполитої

У XVIII ст. Правобережна Україна залишилася в складі Речі Посполитої. У 1713 р. уряд Польщі ліквідував тут козацькі полки.

Замість козаків майже одразу виникли гайдамаки (від тур. "розбійник") – бігли селяни, які ховалися в лісах і час від часу грабували маєтки шляхти. Це був прояв "соціального бандитизму": награване гайдамаки віддавали бідним. Великі повстання гайдамаків були в 1734, 1750 і, найбільше, 1768 р. (так звана Коліївщина, від слів "кіл", "колоти"). Коліївщину очолював запорізький козак Максим Залізняк. Повстанці боролися проти соціального гноблення й окатоличення. Коліївщина була придушена російською армією за наказом Катерини II, союзниці польського короля.

"Соціальний бандитизм" був також у Карпатах і на Буковині. Тут месники називалися опришками. Ватаги опришків по 30 – 40 осіб кожна нападали на шляхтичів, багатих купців і євреїв-орендарів.

Містяни підпольської України були відсторонені шляхтою від борошномельної справи, виробництва текстилю, поташу, алкоголю. У багатьох містах 80 % населення було землеробським.

Шляхта намагалася заселити Правобережжя через заснування там слобід зі звільненням від повинностей на 15 – 20 років. На кінець XVIII ст. більшість селян було покріпачено. Панщина сягала чотирьох – п'яти днів

на тиждень. Разом із тим шляхта все більше воліла брати з селян грошову ренту, ніж примушувати їх до панщини.

Таким чином, ця тема охоплює такі основні аспекти: національно-визвольна війна українського народу під проводом Богдана Хмельницького й соціально-економічні зміни, пов'язані з виникненням Гетьманщини, виникнення Слобідської України, доба Руїни, соціально-економічна політика Російської імперії та Речі Посполитої щодо українських земель у XVIII ст., суспільне та господарське життя запорізьких козаків, а також соціальні рухи на правобережній Україні та в карпатському регіоні.

5.2. Контрольні запитання

1. Які соціальні й економічні причини мала національно-визвольна війна під проводом Богдана Хмельницького?

2. До яких соціальних й економічних змін призвела національно-визвольна війна під проводом Богдана Хмельницького?

3. Якою була соціальна й економічна специфіка Слобідської України у XVII – XVIII ст.?

4. У чому полягали соціальні й економічні особливості Гетьманщини?

5. Як змінилася соціально-економічна ситуація на українських землях під час Руїни?

6. Чому економіку Гетьманщини часів Івана Мазепи можна вважати успішною?

7. Які заходи були вжиті російським урядом у XVIII ст. щодо економічного та суспільного життя населення Гетьманщини?

8. Чим Нова Січ відрізнялася від попередніх у своєму економічному та соціальному розвитку?

9. Яку роль відігравав "соціальний бандитизм" на західноукраїнських землях у XVIII ст.?

10. Чи можна вважати соціально-економічні зміни на правобережжі та лівобережжі у XVIII ст. тотожними за своїм характером?

Рекомендована література: [36; 39; 66; 69; 86; 91; 95; 96; 102; 112].

Тема 6. Українські землі у складі Російської та Австрійської імперій наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.

6.1. Методичні рекомендації до самостійного вивчення теми

6.1.1. Соціальна стратифікація та мобільність населення Наддніпрянської України

Вивчаючи перше питання, необхідно звернути увагу на те, що в результаті російсько-турецьких війн і трьох поділів Польщі до складу Російської імперії увійшли Правобережна Україна, Північне Причорномор'я та Крим. Адміністративний і політичний устрій Російської імперії поступово поширився й на приєднані території. На підпорядкованих Росії українських територіях нараховувалося 8,2 млн осіб. Чисельність населення стрімко зростала. Починаючи підготовку до цього питання, потрібно з'ясувати причини такого процесу, розуміти особливості приросту населення в окремих регіонах й національний склад населення Наддніпрянської України. Водночас зі збільшенням чисельності населення відбулися й значні зрушення в його соціальній структурі. З початку XVIII ст. в Російській імперії утвердився чіткий поділ станів на привілейовані й податні. Формування верств відбулося під впливом західноєвропейських традицій. Основним привілейованим станом у феодальному суспільстві було дворянство.

Особливої уваги заслуговує стан купецтва, який у першій половині XIX ст. стрімко збільшується за рахунок інших заможних верств. Купецтво формувалося під впливом господарських потреб, спеціалізації окремих районів, збільшення ринків збуту товарів. Становий статус купецтва цілком залежав від його майнового стану.

Студентам слід пам'ятати, що основну масу податного населення Наддніпрянської України становили селяни. Вони ділилися на три групи, кожна з яких мала суттєві особливості. На окрему увагу заслуговує політика російського уряду щодо особливого статусу селян Правобережжя та обмеження впливу польських землевласників.

У першій половині XIX ст. прогресувало обезземелення, руйнація індивідуальних господарств, що зумовило появу надлишків робочої сили в аграрному секторі, що в свою чергу призвело до активної міграції українського населення в цей період.

6.1.2. Криза феодально-кріпосної системи

Під час розгляду другого питання необхідно визначити, що перша половина XIX ст. була одним з переломних періодів в економічному розвитку Наддніпрянської України. У цей період українські землі мали аграрну економіку з кріпосними відносинами, коли 75 % земель належало поміщикам і понад 60 % населення становило кріпосне селянство.

Особливу увагу слід звернути, перш за все, на загальну кризу феодально-кріпосницької системи. Вона характеризується посиленням гноблення селян, крім основних форм експлуатації кріпаків, поміщики змушували їх виконувати різноманітні додаткові повинності. Поміщик мав право на результати праці та майно селянина, міг продати його з землею або без землі. Поступово селян витісняли на неродючі віддалені землі. Багато сільських хліборобів (халупників) були зовсім позбавлені наділів, інші, такі як городники, мали тільки садибу. Слід зауважити, що на ефективність сільськогосподарського виробництва впливали рутинний стан техніки та технологічно відстала традиційна система землеробства. Це призводило до занепаду селянських господарств і зниження прибутків землевласників. Тільки невелика частина поміщиків, насамперед на півдні України, намагаючись поліпшити засоби обробки землі, застосовували нові сільськогосподарські машини та реманент. Передусім це стосувалося господарств, які вирощували цукрові буряки.

Однак глибока криза феодально-кріпосницької системи призвела до руйнування натурального характеру сільського господарства та поступової його товаризації. Проникнення капіталістичних відносин у сільське господарство характеризується розширенням посівних площ, поліпшенням обробки землі, використанням добрив та передової сільськогосподарської техніки, поглибленням спеціалізації окремих районів і поміщицьких господарств.

На особливу увагу заслуговує розвиток капіталістичних відносин в промисловості та початок промислового перевороту в Наддніпрянській Україні. Промисловості були притаманні такі особливості, як тісний зв'язок з сільським господарством, виникнення та прискорений розвиток власної бази машинобудівельної галузі, використання як вільнонайманої, так і кріпосної праці.

Товаризація сільського господарства й промисловий переворот призвели до суттєвого поживлення торгівлі.

6.1.3. Особливості соціально-економічного розвитку західноукраїнських земель

Для вивчення цієї теми важливе значення має осягнення особливостей соціально-економічного розвитку західноукраїнських земель, які перебували в складі Австрійської імперії та Угорського королівства.

У соціальній структурі населення Західної України відбувалися тотожні зміни, які мали місце на території Наддніпрянської України. Однак, варто підкреслити, що селянство становило понад 80 % західноукраїнського населення, а землевласники становили 3,4 % від загальної чисельності населення. Більшість феодалів – поляки, натомість українські пани були полонізовані, румунізовані або мадяризовані. Також важливо підкреслити, що духовенство становило значний прошарок населення. Такий стан речей гальмував економічний розвиток міст й уповільнював процес урбанізації.

Вивчаючи це питання, слід пам'ятати, що економічна політика австрійського уряду щодо західноукраїнських земель була особливо реакційна. Уряд намагався перетворити ці землі на ринок збуту й джерело сировини. Тому в хліборобській галузі західноукраїнських земель панувало екстенсивне господарство з жорстокою кріпацькою експлуатацією, яке не могло конкурувати з товарним сільським господарством Західної Європи. Проникнення товарно-грошових відносин відбувалось дуже повільно, раціональні методи землеробства та тваринництва захопили дуже вузький прошарок землевласників.

У цьому питанні слід звернути увагу на особливості промислового розвитку Західної України. Колоніальний характер економіки західноукраїнських земель позначився й на стані промисловості. Австрійський уряд, австрійські й іноземні капіталісти штучно підтримували їхню відсталість, свідомо гальмували промисловий розвиток. Найпоширенішими були ремісничо-мануфактурні підприємства. У промисловості було задіяно лише 2 % населення.

Таким чином, протягом першої половини XIX ст. відбувався процес розкладу міського ремесла в Східній Галичині, Буковині й Закарпатті. Поряд із мануфактурами, що постали на основі ремісничих майстерень, на західноукраїнських землях виникали купецькі й державні підприємства. Однак дешеві товари фабричного виробництва із західних країн послаблювали позиції місцевого мануфактурно-ремісничого виробництва.

6.2. Контрольні запитання

1. Назвіть причини стрімкого зростання чисельності населення українських земель у XIX ст.
2. Розкрийте особливості соціальної структури населення Наддніпрянської України кінця XVIII – першої половини XIX ст.
3. На які групи поділялося селянство Наддніпрянської України наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст.?
4. Визначте провідну галузь економіки Наддніпрянської України кінця XVIII – першої половини XIX ст.
5. Що таке промисловий переворот? Коли розпочався промисловий переворот у Наддніпрянській Україні?
6. Які українські землі входили до складу Австрійської (Австро-Угорської) імперії наприкінці XVIII – на початку XX ст.?
7. Розкрийте основні риси аграрної реформи Марії-Терезії та Йосипа II на західноукраїнських землях.
8. Визначте провідну галузь економіки Західної України кінця XVIII – першої половини XIX ст.
9. Розкрийте особливості соціальної структури населення Західної України кінця XVIII – першої половини XIX ст.
10. Коли й за яких обставин було скасовано кріпосне право на західноукраїнських землях?

Рекомендована література: [18; 21; 30; 40; 50; 67; 108; 116; 117; 125].

Тема 7. Українські землі у складі Російської та Австро-Угорської імперій у другій половині XIX ст.

7.1. Методичні рекомендації до самостійного вивчення теми

7.1.1. Зміни в соціальному та економічному житті Наддніпрянської України

Вивчення цієї теми слід розпочати з визначення історичних передумов, що спричинили проведення реформ 60 – 70-х років XIX ст. Особливої уваги варта Селянська реформа Олександра II 1861 року. Ця реформа вирішувала два основних питання, які пов'язані з ліквідацією особистої

залежності селян та наділенням їх землею. Однак, слід зауважити, що вона проводилася царським урядом з урахуванням інтересів панівної верстви, тому мала низку особливостей. Унаслідок реформи 94 % колишніх поміщицьких селян отримали польові наділи, менші за 5 десятин. Земля передавалася селянам за викуп. Окремі групи селян, такі як дворові селяни та кріпаки-робітники звільнялися тільки з тими землями, які в них були до реформи. Вартість землі перевищувала ринкову в три рази. Слідом за скасуванням кріпацтва було здійснено реформування удільних і державних селян.

Таким чином, треба усвідомлювати, що реформа сприяла розвитку товарного капіталізму в сільському господарстві та призвела до розширення селян і розширення ринку робочої сили, якої потребувала промисловість.

Студентам слід пригадати інші реформи адміністративно-політичного управління, які призвели до запровадження окремих елементів буржуазної державності в устрій Російської імперії, створили умови для економічного та політичному розвитку держави.

Під час розгляду другого питання необхідно визначити, що в 60 – 70-ті роки XIX ст. в Наддніпрянській Україні в цілому завершився промисловий переворот. Економічний розвиток України визначили насамперед галузі важкої промисловості. Швидко розвивався Донецько-Криворізький вугільно-залізорудний басейн. Важливо підкреслити, що на Наддніпрянщині продовжували розвиватися галузі промисловості, пов'язані з переробкою сільськогосподарської сировини. Протягом другої половини XIX ст. здійснювалося технічне переоснащення капіталістичних підприємств, використовувалося нове більш економічне паливо – вугілля або парова сила. В українську промисловість влилися іноземний, переважно англійський, бельгійський, французький та німецький капітали. Такі промислові об'єднання сприяли розвитку великих капіталістичних підприємств, однак переважна більшість їхніх прибутків переводилася в іноземні банки.

Наслідком індустріалізації було значне зростання міст.

Необхідно підкреслити, що промисловий переворот відбувався також у транспортній галузі. Головним напрямом модернізації транспорту стало залізничне будівництво.

Треба усвідомити, що накопичення капіталу в Російській імперії відбувалася й за рахунок нееквівалентної торгівлі з українськими землями,

тому що українські промислові потужності забезпечували сировиною підприємства Російської імперії, натомість готова продукція, яку ввозили до Наддніпрянської України, коштувала дорожче.

Студентам слід звернути увагу також на зміни, які відбулися в сільському господарстві. На Наддніпрянщині вирощували багато цукрового буряку, розширювали посіви інших коренеплодів і просапних і технічних культур. Однак Україна спеціалізувалася на вирощенні головних експортних культур – пшениці та ячменю. У пореформений період швидко розвивалися товарне городництво та садівництво. У сільському господарстві поступово стали використовувати парові двигуни та сільськогосподарські машини, три- і чотирилемішні плуги. Неподоланими залишилися проблеми аграрного перенаселення українських територій і досить повільний розвиток тваринництва.

Для вивчення цього питання важливе значення має осягнення того, що здійснення ліберальних реформ й модернізація капіталістичних відносин у промисловості й сільському господарстві України суттєво вплинули на соціальну структуру населення. Для вивчення соціальних процесів особливий інтерес становлять поява та зростання в другій половині XIX ст. нових соціальних верств. Стан українських промисловців формувався під контролем самодержавства та був тісно пов'язаний з поміщицьким землеволодінням. Саме тому особливістю вітчизняних капіталістів була орієнтація не на вільну конкуренцію, а на монополію держави й органічне "вписування" в жорстку, централізовану систему самодержавної влади. Спільно з українськими діяли й капіталісти інших національностей, переважно росіян, й іноземці.

Особливої уваги заслуговує процес формування пролетаріату. Робітництво почало формуватися з 1840-х років разом із розвитком фабрично-заводської промисловості. Але тогочасні робітники були малочисельними та часто зберігали зв'язок з сільським господарством. Після низки реформ 60 – 70-х років розпочинається швидкий розвиток промисловості, яка потребує великої кількості робітників. Основним джерелом формування пролетаріату було селянство. Іншими джерелами формування пролетаріату були робітничі родини – дружини та діти робітників; дрібні товаровиробники міста й села; представники інших верств населення; масовий приплив заробітчан з центральних губерній Російської імперії.

Під час розгляду другого питання необхідно зауважити, що особливе місце в соціальній структурі суспільства займала інтелігенція. Розвиток капіталістичної промисловості, транспорту, зв'язку, торгівлі, зміни в суспільному й державному устрої дедалі посилювали потребу в освічених фахівцях. Слід підкреслити, що 58 % інтелігенції мешкали в містах і трохи менше половини (42 %) – в сільській місцевості. Поступово змінювалося й соціальне походження інтелігенції: якщо на початку XIX ст. питому вагу її складали дворяни, то наприкінці століття їх залишилося лише 20 – 25 %. Більшість цієї верстви складали вихідці з простих міщан, священників, різночинців.

Таким чином, слід пам'ятати, в другій половині XIX ст. модернізаційні процеси в економічній і політичній сферах призвели до значних перетворень у соціальній структурі населення.

7.1.2. Особливості соціально-економічного розвитку Західної України

Щодо вивчення цього питання, слід звернути увагу на соціальний стан західноукраїнського населення. У трьох українських провінціях Австро-Угорської імперії українці становили більшість жителів краю, однак частина польського, румунського й угорського населення напередодні XIX – на початку XX ст. зросла. У соціальному відношенні ці території відзначалися домінуванням сільського населення й повільними темпами урбанізації внаслідок уповільненого промислового розвитку північно-східного регіону монархії Габсбургів загалом.

У цьому питанні головну увагу слід звернути на те, що в Галичині, на Буковині й Закарпатській Україні кріпацтво біло остаточно ліквідовано в результаті революції 1848 р., що поклало початок значному розвитку ринкових відносин і зростанню товарного виробництва в аграрному секторі. Але слід чітко усвідомити, що аграрна реформа 1848 р. мала грабіжницький характер. Усі селяни втратили сервітутні землі, багато селян отримали зменшені наділи орної землі. Вони мусили сплачувати величезні викупні платежі поміщикам за скасування феодалських повинностей.

Усе це гальмувало розвиток капіталізму в сільському господарстві Західної України й в економіці загалом. Але разом з цим реформа й полегшила подальший розвиток капіталізму.

У пореформений період у сільському господарстві почала поліпшуватися культура землеробства, важливим елементом якої стали збільшення посівів зернових і технічних культур, розширення площ, відведених під вирощення коренеплодів, угноєння ґрунтів. Досить інтенсивно розвивалося садівництво. Слід зауважити, що характерною особливістю пореформеного землеволодіння в західноукраїнських землях було збереження церковних латифундій.

Слід підкреслити, що характерною рисою селянського землеволодіння другої половини ХІХ ст. було помітне збільшення кількості селянських господарств унаслідок дроблення, яке супроводжувалося прогресуючим зменшенням земельних наділів. У результаті виникла проблема аграрного перенаселення в Галичині, на Волині. Селяни, починаючи з 70-х рр. ХІХ ст., почали виїжджати за кордон.

Важливим показником розвитку товарного господарства було торговельне скотарство. Головним продуктом, який призначався на місцевий і закордонний ринок, було м'ясо.

Таким чином, студенти мають усвідомити, що на жаль, еволюція сільського господарства в напрямі перетворення його на торговельне підприємництво швидше відбувалася в поміщицьких маєтках і повільніше в селянських господарствах, значна частина яких мала напівнатуральний характер.

Змінити ситуацію на краще була покликана селянська постачально-збутова кооперація. Кооперативні спілки, скуповуючи сільськогосподарську продукцію й постачаючи їм добрива, машини, сортове насіння, зумовлювали розклад патріархальної залежності сільських господарств і залучення їх до ринкових відносин.

У цьому питанні слід звернути увагу на особливості розвитку промисловості західноукраїнських земель. Важливо підкреслити, що розвивалися переважно галузі з видобування й первинної обробки сировини – нафтова, озокеритна, лісова й лісопильна. Західноукраїнська промисловість була позбавлена тих податкових пільг, якими користувалися нові підприємства в західних провінціях. Місцева продукція скляної, фаянсово-порцелянової, цукрової, текстильної, шкіряної, паперової, сірникової, машинобудівної галузей не мала збуту на ринку, який заповнила якісна й дешевша продукція фабрично-заводської промисловості західних провінцій. Однак промисловий переворот, розпочавшись пізніше, ніж

у Наддніпрянській Україні, здійснювався значно повільніше й до початку ХХ ст. ще не вступив у завершальну стадію.

Вивчаючи це питання важливо підкреслити, що на терені західно-українських земель домінуючою формою організації торгівлі спочатку залишалися ярмарки. У Східній Галичині, Північній Буковині та Закарпатті проходило близько тисячі різноманітних ярмарків. Однак сезонна торгівля втрачала своє значення та поступалася більш прогресивним формам товарного обігу, наприклад, стаціонарній торгівлі.

У зовнішній торгівлі предметами експорту зазвичай була сировина, імпорт здійснювався переважно з країн Західної Європи та Наддніпрянської України.

7.2. Контрольні запитання

1. Які буржуазні реформи царський уряд провів у 60 – 70-х р. ХІХ ст.? Коли було скасовано кріпосне право?
2. Які обставини спонукали російського царя Олександра ІІ до скасування кріпосного права?
3. Як називалися й якими питаннями опікувалися створені в ході земської реформи 1864 р. органи місцевого самоврядування?
4. У чому полягає суть індустріалізації України? Які найважливіші наслідки її до початку першої світової війни?
5. Які галузі промисловості Наддніпрянської України розвивалися швидкими темпами в другій половині ХІХ ст.? Які українські регіони стали найрозвинутішими індустріальними районами Російської імперії?
6. Визначте основні тенденції розвитку сільського господарства Наддніпрянської України в другій половині ХІХ ст.
7. Які соціальні верстви виникли в Наддніпрянській Україні після скасування кріпосного права в середині ХІХ ст.?
8. Визначте особливості розвитку промисловості Західної України в другій половині ХІХ ст.
9. Що спонукало західноукраїнських селян до масової еміграції наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.?
10. Розкрийте передумови виникнення української кооперації, її види та найважливіші напрями діяльності.

Рекомендована література: [3; 17; 21; 22; 42; 47; 77; 78; 99; 100].

Змістовий модуль 2. Соціально-економічний розвиток українських земель у ХХ – на початку ХХІ ст.

Тема 8. Україна на початку ХХ ст. Українські землі в період Першої світової війни

8.1. Методичні рекомендації до самостійного вивчення теми

8.1.1. Економічна криза 1900 – 1903 рр. і промисловий розвиток Українських земель на початку ХХ ст.

При вивченні цього питання треба звернути увагу на те, що найбільшій гостроті криза набула у важкій промисловості (зокрема, в залізничній і металургійній), легкій й харчовій, а також у транспортній системах.

Посилилася концентрація виробництва. Найбільшими синдикатами Наддніпрянської України стали: Синдикат цукрозаводчиків (1887 р.), "Продамет" (1902 р.), "Трубопродажа" (1902 р.), "Цвях" (1903 р.), "Продвугілля" (1904 р.), "Продвагон" (1904 р.).

Студентам треба усвідомлювати, що до Першої світової війни промисловість Наддніпрянської України становила 24,3 % загальноімперської, даючи понад 70 % продукції всієї видобувної промисловості Росії в цілому. При цьому частка України в обробній промисловості Російської імперії становила тільки 15 %. У результаті цього індустрія в Україні розвивалась однобічно. Підприємств текстильної промисловості майже зовсім не було. Слабко розвивалися хімічна та поліграфічна галузі промисловості. Металообробні підприємства, розташовані в Україні, не забезпечували найелементарніших потреб населення. Навіть дріт і цвяхи на Наддніпрянщину завозили з Росії.

На західноукраїнських землях також діяли фінансово-кредитні монополії: "Галицько-Карпатське товариство", "Галиція", "Мундус", "Сольва".

Проте слід зауважити, що іноземні інвестори повністю прибрали до своїх рук ті галузі промисловості, в яких вони були зацікавлені. Це – нафтовидобувна, нафтопереробна, деревообробна, хімічна галузі промисловості. Англо-австро-німецький концерн контролював 75 % видобутку

та переробки нафти в Галичині. А в Закарпатті австрійському капіталові належало 45 % акцій великих угорських банків.

Таким чином, слід пам'ятати, що галузева структура західноукраїнської промисловості на початку ХХ ст. залишалась однобокою й мала сировинний характер. Головну частину продукції давали галузі, що займалися добуванням і первинною переробкою місцевої сировини – лісова, лісопильна та нафтова. Інші галузі не були достатньо розвинені. Незважаючи на значні зрушення, становлення фабрично-заводської промисловості на західноукраїнських землях у цей час ще не завершилося.

8.1.2. Аграрна реформа П. Столипіна та проведення її в Україні

При вивченні цього питання особливу увагу слід звернути, перш за все, на причини реформи. Це – збереження поміщицького землеволодіння після реформи 1861 р.; відсутність у державі стабільної соціальної сили, здатної стати провідником урядової аграрної політики, що наочно виявилось після революційних подій 1905 – 1907 рр.; економічне відставання Росії від західноєвропейських країн; залежність від іноземного капіталу, що створювало небезпеку втрати цілісності та національної незалежності Російської імперії.

Студентам слід пам'ятати, що центральна ідея столипінської аграрної реформи полягала в наступному: насильно зруйнувати селянську земельну общину й створити нову, хутірсько-відрубну систему землеволодіння; на основі утвердження приватної земельної власності сформувати клас земельних власників із найзаможнішої частини селянства.

Особливо важливим є питання щодо проведення реформи. Так, 4 березня 1906 р. спеціальним наказом було започатковано створення системи землевпорядних комісій, які стали провідниками нового земельного законодавства та землевлаштування. Водночас було створено Комітет у земельних справах, який виконував роль координаційного центру. Також уряд підготував цілу низку правових заходів, які сприяли проведенню аграрної реформи (Першим актом аграрного законодавства став указ від 9 листопада 1906 р., далі, 29 травня 1911 р., ухвалили Закон про землевлаштування). Слід пам'ятати, що Головним важелем здійснення реформи став Селянський поземельний банк, заснований ще 1882 р. Так, 12 серпня 1906 р. цей банк розпочав продаж селянам значної частини удільних земель, причому на досить вигідних для них умовах.

Студентам слід усвідомити, що позитивне значення реформи полягало в наступному: вона відкривала шлях до приватного селянського землеволодіння; давала поштовх до розвитку товарно-грошових відносин у сільському господарстві; сприяла розвитку особистої ініціативи й конкуренції; у господарствах заможних селян стали широко використовуватися сільськогосподарська техніка й добрива; підвищилася врожайність.

Але водночас реформа поглибила соціальне розшарування селянства й загострила стосунки між бідними та заможними селянами; збільшила кількість селян-емігрантів з України.

8.1.3. Стан фінансової системи під час Першої світової війни

Вивчаючи це питання, студентам слід пам'ятати, що напередодні війни уряд здійснив наступні заходи: 24 липня 1914 р. на території імперії припинили обмін грошей на золоту монету; держбанку надали право понаднормового випуску кредитних білетів; якщо джерелом наповнення бюджету до війни були алкогольні напої та тютюн, то після початку війни (у серпні 1914 р.) царським повелінням заборонявся продаж спирту, вина, горілчаних напоїв; скоротились й інші прибутки, майже повне припинення зовнішньої торгівлі.

Слід звернути увагу, що основними джерелами наповнення державного бюджету та фінансування війни стали податки, запозичення урядом грошей на зовнішньому та внутрішньому ринках, уведення в обіг величезної маси кредитних білетів, не покритих ані золотом, ані товарами. Також були підвищені старі й уведені нові види податків.

8.1.4. Вплив війни на промисловість і транспорт

Слід чітко розуміти, що Російська імперія втягнулась у масштабну й виснажливу війну з недостатньо розвиненою залізничною мережею й дефіцитом перевізних засобів, транспорт виявився найуразливішою ланкою господарства. А воєнні потреби призвели до колосального зростання пробігу рухомого складу залізниць, особливо на головних напрямках вантажних потоків. Це прискорило зношення паровозів і вагонів, спричинило небувале зростання споживання залізницями донецького мінерального палива. У цьому питанні слід звернути увагу на становище паливного ринку. Так, перестало надходити іноземне паливо, Домбровський басейн

(Царство Польське) відразу опинився в зоні воєнних дій, унаслідок чого практично повністю зупинився видобуток вугілля, а влітку 1915 р. його територія була окупована німецькими військами; різко погіршилося кредитування промисловості; виявився дефіцит рухомого складу залізниць та їхня недостатня пропускна спроможність, нестача інженерів, техніків і загалом робочої сили.

Крім того, існували проблеми в машинобудуванні, металообробній, хімічній, цегляній, скляній промисловості та фарфоровому й фаянсовому виробництвах.

У зв'язку з цим слід пам'ятати, що загалом, війна спричинила тенденцію до занепаду промисловості України. Це пояснюється недостатнім розвитком машинобудування й металообробки, припиненням відносин зі світовим ринком. Негативну роль відіграла нестача робочої сили, палива та сировини.

Також важливо підкреслити, що потреби фронту призвели до мілітаризації економіки, сприяли прискореному розвитку одних промислових галузей і занепаду інших, а в кінцевому результаті стали причиною небувалого дисбалансу всього господарства. Так, на третьому році війни постала серйозна загроза процесу відтворення виробництва; найуразливішою ланкою виявився в роки війни транспорт, який не міг упоратися з перевезенням палива, сировини та матеріалів, що прискорило руйнівні процеси в економіці.

8.1.5. Занепад сільського господарства

Перш за все, при вивченні цього питання головну увагу необхідно звернути на негативні чинники, що впливали на стан сільське господарства. Це – масові мобілізації до діючої армії чоловіків найбільш працездатних вікових груп – від 20 до 50 років; міграція сільського населення через бойові дії до міст і промислових регіонів; скорочення посівних площ, чисельності худоби; реквізиція в селян продовольчих запасів; примусове обслуговування сільським населенням потреб фронту (риття окопів і траншей, ремонту шляхів і мостів); скорочення можливості придбати сільськогосподарський інвентар; реквізиції коней і великої рогатої худоби.

Таким чином, через війну сільському господарству було завдано величезних збитків унаслідок припинення експорту, різкого падіння цін, реквізицій, примусових мобілізацій та інших негативних явищ.

Треба усвідомлювати, що через пасивність органів державної влади в справі регулювання продовольчого ринку відбувся своєрідний перерозподіл національного прибутку в інтересах бірж, банків, хліботорговельного капіталу. Прискореними темпами руйнувався найтонший прошарок господарів, сформований за сім передвоєнних років.

8.1.6. Продовольча криза, зниження життєвого рівня населення

Головну увагу слід звернути на причини дорожнечі. Це – розлад залізничного транспорту, негаразди організаційного характеру, різке зростання попиту на продовольство для армії, біженців, заборона владою вивозити продовольство з районів його виробництва; реквізиції, підвищення податків, дезорганізація кредиту, спекуляції.

Вирішення питання продовольчої кризи було неможливим і через величезні простори Російської імперії, і через занепад транспорту, і через надто велику різницю в заробітній платі в різних регіонах.

Студентам слід зосередити увагу на заходах уряду. Це – спроба таксування товарів (насправді мала як помітні здобутки, так і серйозні недоліки, тому, що таксаційні ціни на продовольство значно поступалися закупівельним) і запровадження карткової системи.

Важливо підкреслити, що війна засвідчила техніко-економічну й фінансову слабкість Російської імперії, залежність усього господарства країни від зарубіжних поставок різних машин й устаткування. Затяжний характер війни поволі спрямовував економічний розвиток у суто мілітарне русло, посилюючи втручання держави в цю сферу. Виникли вкрай небезпечні диспропорції, які негативно впливали на зростання цін і прибутків, посилили спекуляцію й дорожнечу, розривали економічні зв'язки міста із селом, промисловості з сільським господарством.

8.2. Контрольні запитання

1. Розкрийте причини та наслідки економічної кризи 1900 – 1903 рр.
2. У чому полягало прогресивне значення століпінської аграрної реформи?
3. Які зміни відбувались в економіці під час Першої світової війни?
4. Проаналізуйте фінансування воєнних витрат.
5. Визначте роль банків у фінансовій системі.

6. Визначте стан торгівлі.

7. Проаналізуйте демографічні зміни, які відбувались на українських землях.

8. Чому заходи уряду щодо подолання щодо подолання продовольчої кризи та зниження життєвого рівня населення виявилися неефективними?

Рекомендована література: [24; 25; 60; 81; 104; 110; 119].

Тема 9. Українські землі у період Національно-демократичної революції 1917 – 1921 рр.

9.1. Методичні рекомендації до самостійного вивчення теми

9.1.1. Соціально-економічна політика урядів УНР доби Центральної Ради

При вивченні цього питання необхідно звернути увагу на те, що програма соціально-економічних перетворень УЦР була викладена в її універсалах. Одним із найважливіших було питання про землю (в найбільш загальних рисах воно було задеклароване вже в I Універсалі УЦР). Інше питання – податки (наголошувалось, що кошти, які збираються в Україні, російський уряд має повертати в Україну "на потреби нашої школи, освіти й організації").

Важливо уявляти, що в уряді України – Генеральному секретаріаті було три економічні міністерства, так звані – секретарства: фінансових, земельних, продовольчих справ. А після видання Другого Універсалу УЦР додалися нові секретарства – фінансових справ, харчових справ, шляхів, праці, торгівлі та промисловості.

Слід підкреслити, що в остаточно затвердженому Тимчасовим урядом складі Генерального секретаріату залишилось лише два економічних секретарства – фінансів і хліборобства. Таким чином, до Жовтневої революції Центральна Рада та Генеральний секретаріат фактично залишились неспроможними здійснювати конкретний соціально-економічний курс.

Але аграрне питання було надзвичайно важливим для Центральної Ради. Тому в Третньому Універсалі йому відводилось особливе місце.

Слід звернути увагу на те, що приватна власність скасовувалась тільки на землі нетрудових господарств, а всі інші землі залишались у господарів на правах приватної власності. Уряд обіцяв розробити законопроект, згідно з яким земельні комітети мали бути підпорядковані нетрудовим господарствам. І все ж таки остаточне розв'язання аграрної проблеми покладалось на майбутні Українські Установчі Збори.

Студентам необхідно пам'ятати, що в реалізації накресленої Третім Універсалом програми уряд УНР не виявив ні послідовності, ні рішучості й поступово УЦР відмовилася від негайного вирішення аграрного питання.

Невдалою виявилася й політика УЦР щодо фінансів і промисловості. 9 (22) січня 1918 р. ЦР приймає свій останній, Четвертий Універсал, яким УНР оголошувалася цілком незалежною державою, але несприятливі зовнішні обставини та помилки в сфері державотворення, руйнація економіки, загострення фінансової кризи, непослідовність у вирішенні соціально-економічних питань викликали розчарування народних мас.

Необхідно підкреслити, що наприкінці своєї діяльності УЦР зробила спроби розміщення на підприємствах України урядових замовлень, була утворена нова структура – Державна рада промисловості, у квітні 1918 р. Рада народних міністрів ухвалила постанову про заснування Державного хлібного бюро і, нарешті, розпочалася реальна робота над складанням першого державного бюджету України, однак вона так і не була завершена.

Таким чином, студенти мають усвідомлювати, що на жаль, економіка України була паралізована соціалістичними експериментами Центральної Ради та зволіканням із проведенням важливих соціально-економічних реформ, насамперед аграрної. Це стало однією з головних причин її поразки.

9.1.2. Соціально-економічна політика Гетьманату Павла Скоропадського

Приступаючи до вивчення цього питання слід уявляти, що Українська гетьманська держава постала в результаті квітневого перевороту 1918 р. як альтернатива правлінню соціалістичної Української Центральної Ради. Тому в основу її соціально-економічної політики була покладена регенерація приватновласницьких відносин.

У цьому питанні слід звернути увагу на те, що діяльність гетьманського уряду в економічній сфері була детермінована кількома важливими чинниками.

По-перше, П. Скоропадський і правляча еліта усвідомлювали, що саме консолідація консервативно-власницьких кіл за підтримки німецько-австрійських союзників дозволить перервати соціалістичні експерименти Центральної Ради.

По-друге, необхідність пошуку більш широкої соціальної опори в середніх селянських верств і, відповідно, нагальність земельної реформи.

По-третє, прийняття Брестських зобов'язань щодо поставок хліба й сировини вимагало проведення особливої продовольчої політики в інтересах союзників.

По-четверте, формування та проведення сильної фінансової політики з чіткою фіскальною складовою, як умови поповнення державної скарбниці та зміцнення національної валюти.

По-п'яте, подолання наслідків занепаду промисловості й транспорту воєнного часу, що сприяло б економічній стабілізації та вгамуванню соціальних конфліктів.

Тому слід пам'ятати, що насамперед серед головних пріоритетів реалізації економічної політики була земельна реформа (однак, закон виявився недієздатним, оскільки не були врегульовані способи переходу землі від власників до Державного земельного банку, ступінь імперативності відчуження землі, максимальні розміри так званих культурних господарств (цукрових, овочевих тощо)). І під тиском землевласницького лобі Рада міністрів ухвалила низку законів, які фактично слугували захисту поміщицьких інтересів. А українське селянство, розпропагороване більшовиками щодо безплатної "соціалізації" землі, не спішило викладати за неї свої кровні кошти. Не сприяли цьому й карально-експропріаційні акції поміщицтва.

Іншою дуже складною проблемою економічного розвитку Гетьманату було налагодження продовольчої справи. Студентам необхідно усвідомити, що тривала війна, мобілізація продовольчих ресурсів для потреб армії, важкі наслідки експропріаторських акцій селянства, більшовицька експансія на початку 1918 р. – це все створювало загрозу дезорганізації сільськогосподарського виробництва та виникнення труднощів з постачанням харчових продуктів не тільки на внутрішній ринок, а й поставок хліба та сировини до Центральних держав, а умовами Брестського

договору. І хоча в середині липня було створено Державне хлібне бюро (ДХБ) – спеціальний орган міністерства продовольчих справ щодо заготівель, зберігання, переробки й транспортування хлібопродуктів, – робота його виявилась недосконалою.

Слід звернути увагу на те, що водночас реалізація продовольчої політики вимагала великих державних видатків, у першу чергу, для виконання зобов'язань перед Німеччиною й Австро-Угорщиною.

Необхідно підкреслити, що новій владі для відродження економіки необхідно також було утвердження власної грошової одиниці, створення банківської системи, Державної скарбниці, мережі фіскальних установ, збалансованого бюджету тощо.

Таким чином, вивчаючи це питання, необхідно пам'ятати, що в результаті реалізації економічної політики, базованої на принципах приватної власності, Українська Держава спромоглася здійснити суттєві зрушення в створенні дієздатної фінансово-банківської системи, проведенні прогресивної аграрної реформи, поліпшенні роботи залізничного транспорту, налагодженні зовнішньої торгівлі.

Але діяльність уряду з розвитку економіки стримувалася не тільки наслідками глибокої господарської кризи, а й становищем гетьманату як держави – сателіта центральноєвропейських імперій. Пріоритет їхніх економічних інтересів детермінував гальмування земельної реформи, деформацію в продовольчій справі, валютно-курсову асиметрію, одно-векторність зовнішньоторговельних зв'язків.

9.1.3. Соціально-економічна політика Директорії УНР

У цьому питанні головну увагу слід звернути на те, що Директорія продовжила соціалістичну політику Української центральної Ради й проголосила, що вся влада в УНР має належати лише класам, які працюють – тобто, робітникам і селянам. А решту верств населення позбавляли права голосу й участі в управлінні державою.

Директорія швидко встановила владу на значній частині території України. Населення її підтримувало, оскільки вона була українською і ліквідувала ненависні гетьманську владу й окупацію. Але слід чітко уявити, що внутрішня та зовнішньополітична ситуація була ще складнішою, ніж за попередніх двох урядів. На початку січня 1919 р. більшовики зробили спробу поновити свою владу на Україні.

Через це Директорії не вдалося налагодити управління економікою. Великі економічні втрати, яких зазнало господарство України в результаті Першої світової війни та революційних подій, були катастрофічними. Помилкою виявився також земельний закон Директорії, виданий 8 січня 1919 р., згідно з яким земля залишалася у власності держави.

Держава мала керувати державним фондом землі. Земельні наділи, які на той час перебували у власності селян і не перевищували 15 десятин залишались непорушними. Нові земельні наділи мали надаватися у вічне користування малоземельним і безземельним селянам і складати від 5 до 15 десятин. Але згідно з даним законом у селянських господарствах, які на той час мали більше 15 десятин, наділи скорочувались. Тому необхідно усвідомлювати, що українське селянство, яке на початку боротьби з гетьманщиною підтримало Директорію, почало виявляти невдоволення її економічною політикою.

Таким чином, слід звернути увагу на те, що нерішучість у провадженні внутрішньої соціально-економічної політики, невирішення земельного питання, загострення відносин із сусідніми державами, призвели до поразки Директорії.

9.1.4. Соціально-економічна політика ЗУНР

Вивчення цього питання заслуговує окремої уваги через особливе становище регіону. Оскільки тут також актуальним було розв'язання аграрного питання, то одразу ж після досягнення військово-політичної стабільності передбачалося скликати парламент, який повинен був прийняти справедливую земельну реформу.

Слід також пам'ятати й про інші соціальні реформи, передусім, робітниче питання. Тому метою робітничого законодавства проголошувалося встановлення 8-годинного робочого дня, соціальне забезпечення тощо.

Спочатку земельна реформа відкладалася. Але селянство вимагало негайного розв'язання аграрного питання шляхом розподілу поміщицької землі. Тому слід звернути увагу, що 14 квітня 1919 р. Українська Національна Рада все ж таки прийняла закон, що визначив основи аграрної реформи. Головною її метою було визнано наділення землею мало-земельного й безземельного селянства на правах приватної власності.

Поміщицькі, церковні та лихварські землі підлягали експропріації в цілому, а для господарств заможних селян певну верхню межу повинні були встановити на місцях земельні комісії повітів і громад. У власність сільських громад переходили водні ресурси місцевого значення, а також пасовиська й полонини, користування якими в минулому було сервітутним правом. Ліси, води й земельні надра ставали власністю держави.

Положення про експропріацію великої земельної власності вступали в силу одразу після прийняття закону, однак окремі його статті застерігали проти здійснення поділу землі до закінчення військових дій і встановлювали адміністративні покарання за її самочинне захоплення. Слід пам'ятати, що низка таких важливих питань, як розміри наділу, викуп землі чи безоплатна передача в приватну власність, проблема іпотечних заборгованостей тощо, викликали політичні суперечки й труднощі, тому їх розв'язання покладалося на майбутній Сейм. Отже, на жаль, закон від 14 квітня 1919 р. тільки окреслив основи земельної реформи, але ще не означав її реалізації на практиці. Інші соціальні реформи втілити в життя також не вдалось.

Таким чином, студентам слід усвідомлювати, що політика Західно-української Народної Республіки характеризувалася непослідовністю в реалізації проголошених завдань, що спричинялося до соціально-політичного розмежування в суспільстві й негативно впливало на обороноздатність в умовах війни.

9.1.5. Соціально-економічні перетворення Радянського уряду

При вивченні цього питання головну увагу необхідно зосередити на тому, що суть політичного курсу більшовиків полягала з насильницькому зламі наявної економічної системи України. Соціально-політичний курс більшовиків в Україні мав назву "політика воєнного комунізму" та передбачав такі заходи: скасування товарно-грошових відносин і заміна їх прямим товарообміном; запровадження карткової системи на продукти харчування; зрівняльна система оплати праці; націоналізація промисловості; державний контроль над виробництвом; мілітаризація праці (запровадження загальної трудової повинності населення від 16 до 60 років, трудова мобілізація, робота за трудовні); запровадження продрозкладки на селі (запровадження системи заготівлі сільськогосподарських продуктів, згідно з якою селяни зобов'язувалися здавати державі за твердими

цінами всі надлишки сільгосппродукції); уведення державою норми особистого споживання, початок колективізації сільського господарства (об'єднання селян в артїлі, комуни).

Також слід пам'ятати, що КП(б)У розглядалася як складова частина РКП(б), керівництво профспілками й громадськими організаціями здійснювалося з Москви. "Червоний терор", який проводила Всеукраїнська Надзвичайна Комісія (ВУНК), був головним методом здійснення політики "воєнного комунізму". Продрозкладка передбачала вилучення не тільки хліба, але й м'яса, яєць, овочів. Більшовики використовували продрозкладку для боротьби з куркульством, від цього часто страждали міцні селянські господарства.

Необхідно усвідомити, що з метою централізованого керівництва господарством, фінансами та створення єдиного військового командування, в червні 1919 р. було утворено військово-політичний союз радянських республік.

Отже, важливо підкреслити, що політичний курс більшовиків у 1919 – 1920 рр. в Україні був спрямований на зміцнення принципово нової влади. І це завдання здійснювалося методами позаекономічного примусу й терору.

9.2. Контрольні запитання

1. Проаналізуйте соціально-економічну політику Української Центральної Ради.
2. Яким чином Українська Центральна Рада намагалась розв'язати земельне питання?
3. Чому Брестський мир називали "хлібним миром"?
4. Визначте основні напрямки соціально-економічної діяльності Гетьманату П. Скоропадського.
5. Чому відбулось звуження соціальної бази Директорії УНР?
6. У якому економічному стані знаходились західноукраїнські земні після закінчення Першої світової війни?
7. Розкрийте суть політики "воєнного комунізму".

Рекомендована література: [35; 57; 58; 75; 101; 105; 113; 121; 122; 124].

Тема 10. Радянська Україна в міжвоєнний період (1921 – 1939 рр.)

10.1. Методичні рекомендації до самостійного вивчення теми

10.1.1. УСРР у добу нової економічної політики

Вивчаючи це питання слід пам'ятати, що Українська Соціалістична Радянська Республіка (УСРР), створена в березні 1919 р., спочатку мала формальний статус незалежної держави й перебувала під владою більшовицької Росії, а з грудня 1922 р. входила до складу створеного більшовиками Союзу Радянських Соціалістичних Республік (СРСР). Треба пам'ятати також, що більшовики були послідовниками Карла Маркса, комуністами, й уважали, що майбутнє людства пов'язане з ліквідацією приватної власності, класу підприємців і капіталістичного підприємництва взагалі. Вожді більшовиків хотіли об'єднати у своїх руках контроль за виробництвом і розподілом матеріальних благ. Розподіл вони бажали організувати за власними потребами.

Слід пригадати, що вчинили більшовики в період "воєнного комунізму". Тоді вони націоналізували промисловість, транспорт і банки й створили усупільнений сектор економіки. Ці дії більшовиків підтримав робітничий клас. Функціонування усупільненого сектора мала забезпечувати створена більшовиками комуністична держава. Але більшовикам не вдалося поширити усупільнений сектор економіки на село. Спроби більшовиків перетворити експропрійовані поміщицькі маєтки на державні господарства – радгоспи – провалилися. Під тиском селянства більшовики були змушені погодитися на розподіл землі й майна поміщиків між індивідуальними селянськими господарствами. Так само провалилися спроби більшовиків загнати селян у колективні господарства – колгоспи (під колгоспами тут маються на увазі комуни; комуна – це форма колгоспу, за якої усупільнюються всі засоби виробництва). У цих умовах більшовики застосовували спосіб заготівлі продуктів, який дістав назву продовольча розкладка. Він полягав у примусовому вилученні в селян хліба та інших продуктів, за винятком кількості, потрібної для задоволення мінімальних життєвих потреб. Торгівлю більшовики заборонили. Ринкові відносини між містом і селом існували тільки в нелегальній формі. Селяни не мали

зацікавленості в тому, щоб виробляти більше сільськогосподарської продукції. Політика більшовиків викликала масове незадоволення селян.

Вожді більшовиків змушені були змінити економічну політику. У березні 1921 р. X з'їзд Російської комуністичної партії (більшовиків) ухвалив рішення про заміну продовольчої розкладки продовольчим податком. Продподаток мав бути меншим, ніж продрозкладка. Після виконання податку селянин міг вільно розпоряджатися надлишками продукції свого господарства (продати, обміняти тощо).

Ухвалення рішення про заміну продрозкладки продподатком поклало початок переходу до нової економічної політики (НЕП). НЕП передбачала існування ринкових відносин.

Згідно із ухваленим 1922 р. Земельним кодексом УСРР держава була власницею всієї землі. Індивідуальні селянські господарства мали право на користування землею. Користуватися землею індивідуальне господарство могло тільки в складі земельної громади. Закон визнавав земельними громадами всі давні сільські громади й нові територіальні об'єднання індивідуальних господарств. Існування земельних громад полегшувало державним органам виконання завдання щодо контролю за використанням землі.

Держава відклала широку колективізацію сільського господарства на майбутнє, але сприяла пільгами створенню нових колгоспів. Залежно від ступеня усупільнення власності (високого, середнього, низького) колгоспи поділялися на комуни, артілі й товариства спільного обробітку землі. Держава вбачала в колгоспах паросток комуністичного ладу. У період НЕПу кількість колгоспів в УСРР зростала. Протягом 1925 – 1928 рр. вона зростає більше, ніж у два рази. Але селяни, за винятком невеликої групи, не хотіли вступати в колгоспи. До кінця 1928 р. в УСРР було колективізовано менше 4 % площі селянського землекористування.

На окрему увагу заслуговує кооперативний рух в українському радянському селі доби НЕПу. Тоді держава сприяла створенню збутових, постачальницьких, переробних, машинно-тракторних, тваринницьких кооперативів і кооперуванню земельних громад, розглядаючи кооперацію як передумову майбутньої широкої колективізації. Наприкінці 1920-х років різними формами кооперації була охоплена більшість селян УСРР. Але кооперативи істотно відрізнялися від колгоспів. Члени кооперативів зосереджували колективні зусилля на виконанні певних функцій або

операцій, залишаючись самостійними господарями. Ефект колективізму виникав через поєднання їхніх інтересів на ринковій основі. Поза ринковими відносинами кооперативи не могли існувати.

На базі НЕПу сільське господарство України швидко відбудували. У 1926 – 1927 рр. воно досягло довоєнного рівня виробництва.

НЕП зумовила істотні зміни в промисловості. Держава скинула з себе тягар відповідальності за підприємства та їхніх працівників, який виявився непосильним. Малі підприємства було здано в оренду артілям і приватним особам, великі – об'єднано в трести (трест був госпрозрахунковим об'єднанням: він мав права юридичної особи й був суб'єктом господарювання, якому дозволялося самостійно діяти на ринку).

На базі НЕПу промисловість України швидко відбудували. У 1925 – 1926 р. вона досягла довоєнного рівня виробництва.

На відміну від періоду "воєнного комунізму" в період НЕПу зростала чисельність заводських робітників. Протягом 1921 – 1927 рр. вона зросла більше, ніж у два з половиною рази (від 260 до 675 тис. осіб).

Ринкові відносини не могли існувати без системи кредитно-фінансових установ на чолі з національним банком. Тому держава, яка в період "воєнного комунізму" знищила такі установи, змушена була відновити їх.

У 1922 – 1924 рр. з урахуванням законів ринку було проведено грошову реформу. Вона була успішною. Але прагнення реформаторів позбутися дефіциту бюджету, щоб забезпечити успіх реформи, мало своїм наслідком максимальне обмеження державних витрат. Антиінфляційний курс супроводжувався закриттям багатьох націоналізованих підприємств і заморожуванням зарплати. Матеріальне становище освітян і науковців у перші роки НЕПу було дуже тяжким.

Держава залишила за собою монопольне право на зовнішню торгівлю, але дозволила кооперативним організаціям і приватним особам здійснювати діяльність у сфері внутрішньої торгівлі. В УСРР виникло багато кооперативних і приватних торговельних закладів.

У ринкових умовах доби НЕПу в Україні з'явилася нова буржуазія. До нової буржуазії належали торговці, маклери, орендарі промислових підприємств. Таких людей стали називати непманами. Керівництво держави розуміло необхідність приватної підприємницької діяльності й сприяло їй різними законодавчими актами, але ставилося негативно до тих, хто вів таку діяльність. Побоюючись держави, непмани вкладали свої кошти здебільшого в торговельно-посередницькі операції, звідки капітал

було легше вилучити. Чисельність нової буржуазії була найбільшою на початку 1920-х років, а відтак зменшувалася. За 1923 – 1924 – 1927 – 1928 господарські роки вона скоротилася в УСРР у чотири рази (від 100 до 25 тис. осіб).

10.1.2. Радянська Україна під час сталінської модернізації

Вожді більшовиків хотіли через світову революцію поширити свою владу на весь світ. У 1920-х роках вони стали відводити вирішальну роль у світовій революції Червоній армії. Для посилення Червоної армії важливе значення мали модернізація економіки СРСР, перетворення його з аграрної держави на промислову. У грудні 1925 р. XIV з'їзд державної партії, яку тоді перейменували з Російської на Всесоюзну, проголосив курс на індустріалізацію. У листопаді 1929 р. було проголошено курс на форсовану індустріалізацію. Ініціатором проведення форсованої індустріалізації був Йосип Сталін, який до того часу переміг усіх суперників у боротьбі за владу й став єдиновладним керівником партії.

Поворот в економічній політиці характеризувався поверненням до адміністративно-командних методів управління. Створювалася командна економіка з найвищим ступенем централізації управління. Приватна промисловість завжди розвивається за законом попиту й пропонування. Функціонування командної економіки визначалося тільки характером команд. Компартійно-державне керівництво могло здійснювати індустріалізацію в інтересах військово-промислового комплексу й галузей, які його обслуговували. У плануванні, фінансуванні та постачанні радянська промисловість поділялася на дві групи: групу А (виробництво засобів виробництва) й групу Б (виробництво товарів народного споживання). На розвиток групи А виділялася більша частина ресурсів. Група Б фінансувалася за залишковим принципом.

Сталін застосовував метод "підхльостування". Він полягав у затвердженні завищених до безглуздості планів і спробах змусити виконавців здійснювати ці плани за допомогою терору. Найбільше постраждала від переслідувань технічна інтелігенція. Багаторічне переслідування спеціалістів непролетарського походження призвело до майже цілковитого знищення цього нечисленного прошарку інтелігенції. Їхнє місце в промисловості посіли робітники або спеціалісти, поспіхом підготовлені на курсах, у технікумах й інститутах.

Слід зауважити, що від сталінських репресій постраждали й інші групи української інтелігенції – освітяни, науковці, творча інтелігенція, а також духовенство.

Попри масові репресії чисельність інтелігенції зростала. Її лави постійно поповнювали вихідці із робітничо-селянського середовища. Протягом 1926 – 1939 рр. чисельність сільської інтелігенції зросла в 5,5 разів, міської – в 6,4 рази.

НЕПманська буржуазія в умовах руйнування ринкових інститутів узагалі перестала існувати. НЕПмани під ударами держави змушені були припинити підприємницьку діяльність і переходити до інших різновидів діяльності.

СРСР не міг проводити індустріалізацію за рахунок іноземних позик та інвестицій, бо його уряд відмовився сплачувати борги своїх попередників – царського й Тимчасового урядів. Внутрішнього капіталонакопичення радянська промисловість не мала через низьку ефективність. Фонд індустріалізації можна було поповнювати лише коштами населення.

Політика "підхльостування" призвела до зниження вартості грошей. Довелося запроваджувати карткову систему постачання робітників і службовців продовольчими й промисловими товарами. Виникла, однак, проблема стимулювання продуктивності праці. Вирішували її через організацію масового виробничого змагання, яке спочатку базувалося тільки на моральних стимулах.

Форсована індустріалізація здійснювалась у роки трьох перших п'ятирічок (1928 – 1932 рр., 1933 – 1937 рр., 1938 – 1941 рр.). За цей час в Україні було реконструйовано багато старих і побудовано багато нових промислових підприємств.

З погляду вивчення соціальної та економічної історії України великий інтерес становлять наслідки сталінської індустріалізації. Для УСРР вона мала низку позитивних наслідків: істотне збільшення питомої ваги промисловості в українській економіці; істотне збільшення питомої ваги великої промисловості в промисловому комплексі УСРР; випередження УСРР за рівнем розвитку деяких галузей важкої промисловості (виплавка чавуну, виробництво сталі, видобуток вугілля) ряду західноєвропейських країн; поява нових галузей промисловості (електрометалургія, кольорова металургія, хімічна промисловість); урбанізація (до індустріалізації питома вага міського населення в Україні становила 20 %, напередодні Другої світової війни – 33 %); українізація міст і збільшення питомої ваги

українців серед робітників і технічної інтелігенції (частка українців серед промислових робітників зросла з 52 % 1930 р. до 66 % 1939 р.). Повернення до командно-адміністративних методів управління, привілейоване становище галузей групи А, посилення експлуатації та зниження життєвого рівня трудящих, а також нерівномірний промисловий розвиток регіонів України (зростав рівень промислового розвитку традиційно індустріальних регіонів – Донбасу й Придніпров'я, а густо заселене Правобережжя залишалося аграрним регіоном), побудова й реконструкція підприємств-монополістів були негативними наслідками індустріалізації.

Кошти й робочу силу для задоволення потреб індустріалізації можна було одержати від селянства. Під час зимових хлібозаготівель 1927 – 1928 рр. і 1928 – 1929 рр. держава вилучала хліб у селян методами продрозкладки. Компартійно-державне керівництво розуміло, що продрозкладка загрожує економічним колапсом. Селян, котрі мали власні господарства, неможна було змусити працювати на державу без компенсації за працю. Сталін вирішив ліквідувати індивідуальні селянські господарства й загнати селян до створених на матеріальній базі ліквідованих індивідуальних господарств колгоспів, щоб селяни не були господарями вирощеної ними продукції. У листопаді 1929 р. було проголошено курс на суцільну колективізацію сільського господарства.

З переходом до політики суцільної колективізації держава змінила своє ставлення до заможних селян (за офіційною термінологією – куркулів). Колективізація супроводжувалася "ліквідацією куркульства як класу". Усі заможні селяни, від яких чекали найбільшого опору колективізації, бо вони мали втратити найбільше, були приречені на експропріацію, значна їх частина – на депортацію у віддалені райони СРСР. Їхній приклад мав залякати інших селян.

Під час розгортання кампанії з розкуркулення в лютому 1930 р. у колективізації стався якісний стрибок. Тоді частка колективізованої землі в Україні перевищила частку землі одноосібників. Під шаленим адміністративним тиском селяни вступали до колгоспів. Тиск породжував опір. Селяни чинили опір у різних формах, серед них у збройній формі. В УСРР у багатьох місцях вибухнули селянські повстання. На початку березня 1930 р. державна влада дозволила всім охочим вийти із колгоспів і переважна більшість селян скористалася цим дозволом.

Але компартійно-державне керівництво не відмовилося від своїх намірів. У 1931 р. була проведена ще одна кампанія з розкуркулення.

1930 р. з УСРР депортували 31 593 селянських сім'ї, 1931 р. – 32 127. 1931 р. поряд з розкуркуленням держава використала ще один метод: накладення на одноосібників непосильних податків за одночасного звільнення колгоспників від сплати податків і податкової заборгованості.

Застосування таких методів дозволило за короткий час загнати до колгоспів більшість селян. 1932 р. колгоспи в УСРР об'єднували 70 % селянських дворів.

Найпоширенішою формою колгоспів була артіль. Однією своєю стороною (громадським господарством) артіль була обернена до командної економіки, іншою (присадибним господарством колгоспника) – до ринкової економіки.

Загнавши селян до колгоспів, держава могла забирати собі стільки колгоспної продукції, скільки вважала за потрібне. Так вона й робила, забираючи хліб з урожаю 1930 р. та врожаю 1931 р. Але держава не платила колгоспникам зарплату. Не було сенсу працювати в колгоспах щосили. Тільки присадибні господарства могли прогодувати колгоспників. Селяни перестали продуктивно працювати в колгоспах. Урожай 1932 р. значною мірою був утрачений.

Сталін кваліфікував цілком природне небажання селян працювати на державу без оплати як саботаж, спрямований на підрив влади. По селянству УСРР і Кубані, де в складі населення значною була питома вага українців, Сталін завдав нищівного удару. У січні 1933 р. в українських селах були проведені повальні обшуки під приводом виявлення прихованого від хлібозаготівельників хліба, а насправді для конфіскації в селян усього їстівного. Унаслідок цього голод, що вже лютував у селах, переріс у Голодомор. За даними Станіслава Кульчицького, від Голодомору померло 3,5 млн українських селян.

У тому ж січні 1933 р. компартійно-державне керівництво зробило корекцію планів комуністичного будівництва в СРСР. Держава визнала колгоспну продукцію власністю колгоспів і колгоспників. Відтоді колгоспи мали віддавати державі тільки твердо зафіксовану частку продукції у вигляді натуральних обов'язкових поставок. Вирощене понад обсяг цих зобов'язань колгоспники могли використовувати на власний розсуд. Це створювало зацікавленість у результатах колективного господарювання.

Але рівень життя селянства залишався низьким. Низький рівень життя штовхав селян на переселення до міст. Ще в грудні 1932 р. була

запроваджена система внутрішніх паспортів. Селянам паспортів не видавали, щоб унеможливити їх переселення до міст. Але багато молодих селян утікали до міст. Були й легальні канали переселення – організаційні набори на промислові підприємства, призов до Червоної армії, зарахування до технікумів й інститутів. Утечами й легальним переселенням селян великою мірою пояснювалися українізація міст і збільшення частки українців серед робітників.

10.2. Контрольні запитання

1. Визначте складові нової економічної політики.
2. Визначте наслідки реалізації нової економічної політики для УСРР.
3. Визначте наслідки сталінської індустріалізації для радянської України.
4. Розкрийте методи здійснення суцільної колективізації сільського господарства.
5. Розкрийте прикметні ознаки комуни й артіль як форм колективного господарства.
6. Визначте причини Голодомору 1932 – 1933 рр.

Рекомендована література: [7; 11; 31; 32; 44; 49; 63; 74; 80].

Тема 11. Західноукраїнські землі в міжвоєнний період (1921 – 1939 рр.)

11.1. Методичні рекомендації до самостійного вивчення теми

11.1.1. Українські землі у складі Польщі

Вивчаючи це питання слід пам'ятати, що до складу Другої Речі Посполитої (створеної 1918 р. польської держави) входили Східна Галичина й північно-західні українські землі – Західна Волинь, Надсяння, Лемківщина, Холмщина та Підляшшя.

На початковому етапі вивчення цього питання слід звернути увагу на етносоціальну структуру населення Східної Галичини й північно-західних українських земель. 1931 р. у Східній Галичині й на північно-західних українських землях проживало 8,9 млн осіб, серед них українців –

5,6 млн (63 %), поляків – 2,2 млн (25 %), євреїв – 0,9 млн (10 %). Українці здебільшого були селянами. Частка українців у міському населенні становила близько 35 %.

Для вивчення питання важливе значення має досягнення деяких аспектів політики польського уряду. Упродовж 1923 – 1926 рр. у польських урядових коаліціях домінували народові демократи (ендеки), які намагалися реалізувати свою "інкорпораційну" програму, що передбачала створення мононаціональної польської держави шляхом примусової асиміляції національних меншин, серед них українців. Досягненню цієї мети була підпорядкована економічна політика ендеків. Уряд поділив країну на дві господарські зони: Польщу "А" (корінні польські землі) й Польщу "Б" (захоплені українські та білоруські землі). Промисловий сектор економіки Польщі "А" отримував дешеві кредити й державні замовлення. Це сприяло промислому розвитку польських земель. Кредитування промислових підприємств на українських землях обмежувалося. Це гальмувало промисловий розвиток українських земель. Вони були аграрно-сировинним додатком розвиненіших польських земель.

У 1926 р. Юзеф Пілсудський та його прибічники здійснили державний переворот, унаслідок якого в Польщі був установлений режим, відомий під назвою "санації". На противагу ендекам пілсудчики пропонували програму державної асиміляції національних меншин, серед них українців, щоб за умови збереження власної національної свідомості в меншин формувалося почуття належності до польської держави. Проголосивши курс на державну асиміляцію національних меншин, "санаційна" влада не спромоглася його реалізувати. Проголошення нового курсу не мало значних позитивних наслідків для економіки українських земель.

Промисловість українських земель Польщі спеціалізувалася на переробці сільськогосподарської продукції та видобутку й переробці мінеральної сировини. Більшість промислових підприємств були малими, з кількістю працівників на кожному менш як два десятки. 1931 р. на них працювала 191 тис. робітників.

Промисловість українських земель Польщі досягла довоєнного рівня виробництва тільки наприкінці 1920-х років. Світова економічна криза 1929 – 1933 рр. болуче вдарила по промисловості. Не всі підприємства змогли відновити докризовий обсяг виробництва навіть до кінця 1930-х років.

Основу економіки українських земель Другої Речі Посполитої становило сільське господарство. Усі селяни в Польщі, незалежно від етнічної

належності, розраховували на приріз землі. Проводячи в 1920-х роках земельну реформу, польський уряд перерозподілив частину поміщицьких земель. На населених українцями територіях перерозподіл землі не завжди означав приріз господарствам українських селян. З 1919-го до 1929-го рр. уряд наділив землею й оселив на українських територіях 200 тис. польських колоністів (осадників).

Розміри землеволодінь українських селян залишалися малими. Переважали господарства, які мали менше, ніж 5 га землі. Тогочасні фахівці підраховували, що земельної ділянки, меншої, ніж 5 га було недостатньо, аби прогодувати одну сім'ю.

Крім малоземелля, українські селяни в Польщі – принаймні на початку – потерпали від збитків, завданих Першою світовою війною.

Тяжкі соціально-економічні умови змушували українців переселятися в інші країни. У міжвоєнний період 150 тис. залишили Польщу й емігрували до Канади, Аргентини, Франції.

На окрему увагу заслуговує український кооперативний рух. У Польщі українська кооперація стала знаряддям економічного самозахисту українців. Українські кооперативи швидко утворили розгалужену мережу. Кредитні спілки були об'єднані в асоціацію "Центробанк", сільські споживчі й торгові спілки – у "Центросоюз", молочні кооперативи – у "Маслосоюз", а дрібні міські торговці входили до товариства "Народна торгівля". Кількість українських кооперативів з року на рік зростала. 1921 р. у Східній Галичині налічувалося 580 українських кооперативів, 1928 р. – 2 500, 1939 р. – майже 4 000. 90 % українських кооперативів діяли в Східній Галичині, на північно-західних українських землях українців змушували вступати до польських кооперативних організацій. Загальна чисельність членів українських кооперативів напередодні Другої світової війни сягала 700 тис. Вони забезпечували роботою понад 15 тис. українців. Саме в кооперативах працювало багато представників української інтелігенції, для якої практично закритим був шлях на державну службу, оскільки державні посади призначалися для поляків.

11.1.2. Українські землі в складі Румунії та Чехословаччини

У міжвоєнний період Бессарабія й Північна Буковина, де проживало багато українців, входили до складу Румунського королівства. 1920 р.

на території Румунії налічувалося 790 тис. українців. Основними місцями їхнього проживання були Північна Буковина, північна частина Бессарабії (Хотинський повіт) і південна частина Бессарабії (Аккерманський та Ізмаїльський повіти).

Панівні кола Румунії не мали ні змоги, ні бажання економічно розвивати українські землі. Промислові підприємства Північної Буковини та Бессарабії були малими й напівкустарними. Не витримуючи конкуренції на світовому ринку, вони часто розорялися навіть у часи сприятливої кон'юнктури. У 1920-х роках на Буковині було закрито 85 підприємств.

Економічна криза настала в Румунії ще в 1928 р. Згодом вона переросла в депресію, яка тривала майже до кінця 1930-х років. За умов кризи кількість промислових підприємств у Північній Буковині скоротилася майже наполовину, а в Південній Бессарабії – на чверть. Зарплата робітників, які не втратили роботу, зменшилася в два рази. Ще гіршим було становище безробітних.

Як і в Польщі, у Румунії було проведено аграрну реформу. Середній розмір ділянки, яку одержували українські селяни, не перевищував одного гектара. Румунські колоністи отримували від 6 до 10 га.

Світова економічна криза 1929 – 1933 рр. негативно вплинула на сільське господарство. Ціни на зернові культури істотно впали, зокрема, на поширену в цих місцях кукурудзу – майже вшестеро. Посівні площі основних сільськогосподарських культур скоротилися.

Високі податки й несприятлива ринкова кон'юнктура призводили до розорення селянських господарств. У Бессарабії було закладено в банківських установах майже всі господарства.

У 1919 р. Закарпаття увійшло до складу Чехословацької республіки. 1921 р. в Закарпатті проживало 370 тис. українців.

З погляду промислового розвитку Закарпаття було відсталим регіоном. Чехословацький уряд докладав певних зусиль, щоб рівень промислового розвитку краю зріс. Майже половина території Закарпаття була вкрита лісами. Провідну галузь промислового комплексу краю становила лісозаготівельна й деревообробна промисловість. Чехословацький уряд укладав чималі кошти в цю галузь. Кошти спрямовувалися на спорудження великих лісопильних заводів, будівництво вузькоколіїних залізниць від лісових масивів до деревообробних підприємств, упорядкування водних потоків для сплаву деревини тощо. У Закарпатті функціонували

підприємства з видобутку солі, розробки рудних і нерудних покладів, підприємства, які переробляли сільськогосподарську сировину. Однак рівень промислового розвитку Закарпаття залишався низьким. Це пояснювалося тим, що вигідніше з економічного погляду було ввозити в Закарпаття вироби з високоіндустріалізованих західних провінцій Чехословаччини – Богемії та Моравії.

Як наслідок, абсолютна більшість самодіяльного українського населення Закарпаття – 82 % на 1930 р. – була зайнята в сільському господарстві та на роботах, пов'язаних із лісом. Майже всю торгівлю й малу промисловість було зосереджено в руках місцевих угорців, євреїв і чехів, які в 1930 р. становили, відповідно, 15,4 %, 12,8 % і 2,9 % населення краю.

Як і в Польщі та Румунії, в Чехословаччині було проведено аграрну реформу. Протягом 1921 – 1923 рр. чехословацький уряд викупив у поміщиків Закарпаття, в основному угорців, 239 тис. га землі. Із них 60 тис. га було передано 30 тис. дрібних селянських господарств. Така реформа майже не послабила земельного голоду. Наприкінці 1930-х років 70 % селянських господарств Закарпаття мали менш, ніж 2 га землі, а ще 18 % мали від 2 до 5 га. Через брак землі, перенаселеність і примітивну агрокультуру більшість селян дуже бідувала.

Не оминула Закарпаття світова економічна криза 1929 – 1933 рр. У цей час багато промислових підприємств краю припинили роботу. Масовим явищем стало безробіття. На початку 1933 р. в Закарпатті налічувалося 100 тис. безробітних.

Під час кризи 1929 – 1933 рр. багато селян були змушені брати банківські позички, щоб звести кінці з кінцями. Але далеко не всім пощастило врятуватися від розорення й голоду. У багатьох селах Закарпаття в 1932 р. лютував голод. Украй важке соціально-економічне становище призводило до високої смертності, особливо серед дітей.

На окрему увагу заслуговує період від часу надання Закарпаттю автономії чехословацьким урядом (8 жовтня 1938 р.) до часу повної окупації території Закарпаття Угорщиною (17 березня 1939 р.).

Після розпуску 25 жовтня 1938 р. першого автономного уряду, який очолював мадярофіл Андрій Бродій, було сформовано уряд на чолі з українофілом Августином Волошиним. Невдовзі Волошин розкрив плани щодо розв'язання соціально-економічних проблем Закарпаття: забезпечення бідняків і безробітних кукурудзою; будівництво залізниць, доріг,

мостів; інтенсифікація сільського господарства; спорудження фабрик; розробка корисних копалин; рівноправне співробітництво з іншими країнами.

Волошин орієнтувався на Німеччину. Але Німеччина підтримувала Угорщину, яка хотіла повернути собі Закарпаття. У листопаді 1938 р. представники Німеччини й Італії на конференції у Відні ухвалили рішення, що дозволило Угорщині анексувати найрозвиненішу з економічного погляду південно-західну частину Закарпаття.

Захоплення Угорщиною найрозвиненішої частини Закарпаття, постійний дефіцит бюджету, негативний вплив низки зовнішніх чинників, пріоритетна увага до політичних питань завадили уряду Карпатської України (так з 30 грудня 1938 р. називалося зазначене автономне утворення) реалізувати більшу частину його планів щодо розв'язання соціально-економічних проблем краю.

11.2. Контрольні запитання

1. Визначте особливості етносоціальної структури населення Східної Галичини й північно-західних українських земель.

2. Визначте особливості промисловості Східної Галичини й північно-західних українських земель.

3. Визначте особливості аграрних перетворень, здійснених польським урядом на українських землях.

4. Визначте особливості промисловості Північної Буковини та Бессарабії.

5. Визначте особливості аграрних перетворень, здійснених румунським урядом на українських землях.

6. Визначте особливості промисловості Закарпаття.

7. Визначте особливості аграрних перетворень, здійснених чехословацьким урядом у Закарпатті.

8. Розкрийте соціально-економічні плани уряду Карпатської України.

Рекомендована література: [5; 19; 26; 45; 54; 87; 93; 97; 106].

Тема 12. Соціальні та економічні зміни на українських землях у роки Другої світової війни

12.1. Методичні рекомендації до самостійного вивчення теми

12.1.1. Соціально-економічні перетворення в західних областях УРСР (1939 – 1941 рр.)

Передусім, при вивченні цього питання студентам необхідно звернути увагу на "Пакт Молотова-Ріббентропа" й Таємний протокол до нього, укладений 23 серпня 1939 р. Німеччиною та СРСР. Він ділив Східну Європу на сфери впливу. 1 вересня 1939 р. німецька армія напала на Польщу. Великобританія та Франція як союзники Польщі оголосили війну Німеччині. Почалася Друга світова війна. 17 вересня радянська армія вторглася в східну Польщу та за два тижні окупувала Західну Україну. Привід – захист українського населення.

Слід звернути увагу, що на 1940 р. СРСР вже приєднав Західну Україну (бл. 4,5 млн), Західну Білорусію, Бесарабію, частину Литви, Латвію, Естонію.

Вивчаючи це питання слід з'ясувати, які соціальні й економічні зміни відбулися на західноукраїнських землях після включення їх до складу СРСР. У жовтні 1939 р. в Західній Україні були проведені вибори. Слід чітко уявляти, що зміни мали суперечливий характер. З одного боку, експропріація маєтків польських землевласників, перерозподіл їхньої землі між українськими селянами; українізація системи народної освіти, державних установ, судочинства; поліпшення медичного обслуговування, особливо на скелі; націоналізація промислових підприємств; ліквідація безробіття. З іншого – руйнація політичної та культурної інфраструктури, створеної місцевою українською інтелігенцією. Були заборонені усі політичні партії, їхні члени були заарештовані. У 1940 р. радянська влада зачиняла "Просвіти", різні культурні організації та кооперативи, знищуючі не радянську інфраструктуру; проводилася насильницька колективізація; переслідувалася Українська греко-католицька церква.

12.1.2. Перебудова економіки УРСР на воєнний лад

Потрібно звернути увагу на здійснення радянською владою евакуації (в 1941 – 1942 рр.). Утрата виробничих потужностей України могла

паралізувати всю економіку СРСР (Україна давала 60 % вугілля, 65 % чавуну, 68 % металургійного обладнання).

Вивчаючи це питання слід звернути увагу на те, що асигнування на оборону, що в 1939 р. становили 25,6 % державного бюджету, в 1940 р. зросли до 32,6 %, а на 1941 р. – до 43 %. При цьому приріст продукції оборонної галузі промисловості за передвоєнні роки утворює перевищив загальний приріст промислової продукції в країні. До перебудови економіки було залучено все працездатне населення. Однак для оборонної промисловості останніх передвоєнних років взагалі були характерні загальмованість, некомпетентність в освоєнні виробництва найновіших зразків озброєння. Давалося взнаки усунення під час "великого терору" найкваліфікованіших, незамінних спеціалістів, організаторів виробництва. Підвищена увага приділялась галузям важкої індустрії. Хімічна промисловість нарощувала виробництво аміаку, азотної та сірчаної кислот, тротилу, медпрепаратів. Перейшли на виконання військових замовлень підприємства місцевої промисловості та кооперації, випускаючи військовообмундирування, сухарі, печиво, макаронні вироби, олію та мило.

Складовою частиною перебудови народного господарства на воєнний лад була евакуація в тиліві райони країни найціннішого обладнання й іншого майна, а також кваліфікованих фахівців, діячів культури та науки. Усього з України було евакуйовано понад 550 великих підприємств 30 галузей промисловості та 3,5 млн осіб українського населення.

Усе скільки-небудь цінне майно, що його неможна було вивезти, підлягало "безумовному знищенню". Мінувалися унікальні пам'ятки культури – Успенського собору Києво-Печерської Лаври XI ст. (3 листопада 1941 р.), багато старих будинків у Києві, під час відходу Червоної Армії було підірвано всі дев'ять генераторів Дніпровської ГЕС.

12.1.3. Економічна політика гітлерівського режиму на окупованих українських територіях

Починаючи вивчати це питання слід пригадати, що німці розробили план "Ост", який мав на меті захоплення земель і заселення їх німцями, максимальне очищення захоплених східних територій від місцевого населення. Необхідно підкреслити, що основними заходами "нового порядку" було скасування чинності радянського законодавства, введення

німецького кримінального права й судів; запровадження комендантської години. Окупувавши Україну, окупаційна влада запровадила режим терору та насильства. Масові страти почалися вже з перших днів німецько-радянської війни. Нацистські спецслужби майже повністю винищили єврейські громади Львова, Дрогобича, Луцька, Рівного, Житомира, Харкова та десятків інших міст України.

Уціліле мирне населення повинно було працювати в інтересах Німеччини. У серпні 1941 р. на окупованих територіях було запроваджено обов'язкову трудову повинність. Окупаційна влада зберігала колгоспну систему під новою назвою "общинні господарства" (за винятком західно-українських земель).

Нестача робітників у німецькій промисловості та сільському господарстві змушували нацистську владу запровадити насильницьку мобілізацію робочої сили в Німеччину. З 1941 р. німці вивозили молодь на примусові роботи в Німеччину. Цих людей називали остарбайтери (східні робітники). Спочатку були такі, хто їхав добровільно, щоб уникнути голоду або навчитися новій професії. Таке бажання зникло, коли люди дізналися про жахливі умови праці, драконівську трудову дисципліну.

Загалом протягом війни з України було вивезено 2,4 млн "остарбайтерів" – майже половина загальної кількості по СРСР. З них в Україну до 1950 р. повернулося близько 1,85 млн (близько 150 тис. лишилося на Заході, решта померли).

Слід підкреслити, що німецькі загарбники, крім вивезення робочої сили з України, розгорнули масштабне розкрадання матеріальних цінностей. У грудні 1941 р. німці збільшили обсяги постачання продовольства до Рейху. Щоб вижити містяни мусили йти в село на міни. Наприклад, раціон киян становив 30 % від норми, в Харкові від голодомору загинуло 70 – 80 тис. осіб.

За роки окупації Україна втратила понад 5 млн цивільних громадян, з яких 1,5 млн склали євреї.

Таким чином, студентам слід усвідомити, що "новий порядок" в усіх своїх проявах був відверто ворожим для населення України. Нечувані знущання з боку окупантів привели до несприйняття фашизму переважною більшістю народу, а внаслідок цього – до масового опору загарбникам.

12.1.4. Відродження українцями зруйнованого фашистами господарства

Пристаючи до вивчення цього питання, необхідно звернути увагу на те, що відразу ж після визволення регіонів України від окупантів у містах і селах розпочалася відбудова та налагодження роботи підприємств місцевої промисловості. Так, у першій половині 1943 р. роботи з відбудовування обмежувалися, головним чином, територією Ворошиловградської області, але в другому півріччі вони охопили майже всю Лівобережну Україну. У 1944 – 1945 рр. вони продовжувалися на решті визволеної території республіки.

Студентам слід пам'ятати, що відбудовні роботи здійснювалися переважно членами трудових колективів підприємств. У надзвичайно короткі строки ремонтувалися або зводилися заново виробничі приміщення, із-під руїн витягувалися розбиті, обгорілі та розкомплектовані верстати, інструменти, у звалищах металобрухту розшукувалися окремі деталі, збиралися залишки сировини. На початок 1944 р. на Лівобережній Україні розгорнули роботу всі 496 машино-тракторних станцій (МТС), які діяли тут до війни. У їхньому розпорядженні налічувалося 13 694 трактори (40 % довоєнної кількості).

Слід звернути увагу, що переважна частина техніки й інвентаря надходила в Україну з інших регіонів Союзу. Так, до кінця війни було одержано 11 тис. тракторів, 7 тис. вантажних машин, 1 тис. комбайнів, значна кількість тракторних плугів тощо. Однак досить часто плани реєвакації техніки зривалися через небажання місцевих господарських органів повертати її попереднім власникам, нерозпорядливість, низьку виконавську дисципліну. Іноді техніка прибувала в Україну розкомплектованою, спрацьованою, а тому непридатною для використання без капітального ремонту. Значна кількість техніки надходила з діючої армії. Так, лише МТС Миколаївщини одержали з 3-го Українського фронту 301 трактор, 150 молотарок, відбитих з евакуйованих транспортів противника.

Треба зауважити, що пізніше з'являються рішення про відбудову інших галузей важкої індустрії, зокрема, постанови союзного керівництва "Про розвиток виробництва металорізальних верстатів на підприємствах Наркомату верстатобудування" від 28 лютого 1944 р., "Про заходи щодо відбудови Криворізького залізорудного басейну Наркомчормету" від 19 вересня 1944 р., "Про посилення уваги до відбудови і розвитку вугільної і нафтової промисловості, чорної і кольорової металургії та електростанцій"

(1 жовтня 1944 р.), "Про заходи допомоги чорній металургії Півдня" (23 листопада 1944 р.), "Про заходи з відбудови вугільної промисловості Донбасу" (13 квітня 1945 р.).

У залізорудній галузі передбачалося протягом 1944 р. відновити роботу 33 шахт Кривбасу, потужністю 7 370 тис. тон залізної руди на рік і ввести в дію завод гірничошахтного устаткування в Кривому Розі; в чорній металургії – форсувати роботи з відбудови об'єктів галузі з метою відновлення виробництва на найменш пошкоджених потужностях з випуску сталі, чавуну, прокату, коксу; в машинобудівній галузі – привести до ладу технологічні лінії, здатні забезпечити в 1945 р. випуск 35 тис. металорізальних верстатів; у вугільній галузі – до червня 1945 р. довести видобуток твердого палива в Донбасі до 100 тис. тон на добу.

Необхідно усвідомлювати, що відбудовна епопея, що в 1943 – 1945 рр. лише розгорталася, супроводжувалась величезним напруженням фінансових, матеріальних, людських ресурсів, вимагала від населення нових жертв, терпіння та трудових звершень. І лише завдяки самовідданій праці мільйонів рядових робітників, інженерів, конструкторів, організаторів виробництва промисловість України поставала з руїн. По суті, це була "нова індустріалізація" республіки, хоча й у специфічних умовах війни та повоєнного відродження її економічного потенціалу.

12.2. Контрольні запитання

1. Які українські землі потрапили до сфери інтересів СРСР згідно з умовами секретного протоколу до пакту Молотова-Ріббентропа?
2. Визначте місце України в планах нацистської Німеччини.
3. Які соціальні й економічні перетворення були здійснені в Західній Україні радянською владою в 1939 – 1941 рр.?
4. Які прояви мала реалізація радянською владою тактики "спаленої землі" в 1941 – 1942 рр.?
5. Які окуповані українські землі входили до складу рейхскомісаріату "Україна" під час Другої світової війни?
6. Які окуповані українські землі перебували поза межами німецької зони окупації під час Другої світової війни?
7. Розкрийте особливості економічної політики нацистських окупантів в Україні.
8. Які соціальні й економічні чинники спонукали жителів України до співпраці з нацистськими окупантами?

9. Які народи були депортовані з Криму під час Другої світової війни?

10. Скільки цивільних людей було вивезено з України на примусову працю до Німеччини під час Другої світової війни? Як називали в Німеччині вивезених з окупованих східних територій підневільних робітників?

Рекомендована література: [1; 6; 8; 28; 34; 51; 53; 62; 70; 94].

Тема 13. УРСР у 1945 – 1991 рр.

13.1. Методичні рекомендації до самостійного вивчення теми

13.1.1. Соціально-економічний розвиток України в останні роки правління Й. Сталіна (1945 – 1953 рр.)

Для вивчення цього питання важливе значення має осягнення того, що при відбудові народного господарства після Другої світової війни, що країна мала спиратися лише на власні ресурси, без залучення іноземної допомоги, а економіка України відновлювалася як складова частина економічної системи Радянського Союзу.

Крім того, треба звернути увагу на те, що з одного боку, в цей час відбувався поступальний розвиток республіки, а іншого боку – підсилювалася адміністративно-командна система.

У серпні 1946 р. Верховна Рада УРСР ухвалила закон "Про п'ятирічний план відбудови й розвитку народного господарства Української РСР на 1946 – 1950 рр."

Слід чітко уявляти, що особлива увага в плані, як і в передвоєнні роки, приділялася відбудові важкої індустрії, куди спрямовувалися найбільші кошти. Водночас у роки четвертої п'ятирічки вирішувалося інше завдання – індустріалізація Західної України, території якої до входження в УРСР були переважно аграрним регіоном. Крім традиційних галузей, пов'язаних з переробкою сировини (нафтова й газова, лісова), тут почали розвиватися машинобудівна, хімічна, легка промисловість.

Необхідно пам'ятати, що складною була проблема трудових ресурсів. У 1945 р. промислово-виробничий персонал УРСР становив лише 1,3 млн осіб – половину від складу 1940 р. (2,6 млн осіб). Нестача кваліфікованих спеціалістів була відчутною в усіх галузях промисловості, сільського господарства, освіти та науки.

Першим заходом для її подолання стала демобілізація військово-службовців із лав Червоної армії, застосовувалися трудові мобілізації, розширювалася мережа ремісничих училищ і фабрично-заводських шкіл, де готувались кадри робітників.

Треба усвідомлювати, що загалом успіхи четвертої п'ятирічки були незаперечними. У 1950 р. обсяг промислового виробництва перевищив довоєнні показники на 15 %. Небувалими були темпи зростання виробництва – понад 30 % за рік. Це був найбільший успіх планово-директивної економіки й адміністративно-командної системи управління.

У грудні 1947 р. було проведено грошову реформу (у співвідношенні 10:1; тривала протягом тижня). Було скасовано карткову систему. Встановлені нові ціни на всі види продуктів і промислові товари перевищували довоєнну ціну втричі.

Проте слід зауважити, що серйозні проблеми спостерігалися в розвитку сільського господарства України. Парк тракторів і комбайнів скоротився приблизно наполовину, вантажних автомобілів – більше як у 6 разів. У 1945 р. 80 % працездатного населення на селі становили жінки. Різко зменшилася врожайність (урожайність зернових сягала лише 7 центнерів з гектара (у 1940 р. – 12,4)): валовий збір зернових у цей час становив менше 50 %, картоплі – 66,6 % довоєнного збору. До всього, влада визначала завищені плани поставок сільськогосподарської продукції, часто не зважаючи на об'єктивні можливості господарств.

Слід звернути увагу на сильну посуху 1946 р., яка спричинила голод 1946 – 1947 рр., унаслідок чого померло декілька сотень тисяч селян.

Серед головних причин відставання була низька матеріальна зацікавленість селянства, яке ледве зводило кінці з кінцями. Колгоспи й радгоспи працювали нерентабельно, а розвиток особистих підсобних господарств усіяко обмежувався. Також необхідно звернути увагу на соціальні й економічні перетворення радянського режиму на західноукраїнських землях у цей час.

13.1.2. Соціально-економічний розвиток України у хрущовський період (1953 – 1964 рр.)

При вивченні цього питання особливу увагу слід звернути на те, що після смерті Сталіна нове керівництво зацікавилася, яке місце належить країні в головних напрямках науково-технічного прогресу.

Розв'язуючи цю проблему, М. Хрущов прийняв кілька принципових рішень: було скорочено фонд нагромадження, щоб забезпечити фінансовими ресурсами активну соціальну політику; змінилися акценти в розвитку оборонного потенціалу (скорочення чисельності армії, розвиток ракетно-ядерної зброї, космічних програм); було вирішено закуповувати новітню техніку за кордоном. Важливо пам'ятати, що він узяв курс на децентралізацію. Позитивними рисами якої стало: розширення господарчих прав на місцях; наближення управління до виробництва (створення Рад народного господарства), скорочення управлінського апарату. Але слід зауважити, що були й негативні наслідки. Командна економіка стала більш хаотичною, ускладнилися зв'язки між підприємствами окремих раднаргоспів ("місництво"), спостерігалась незацікавленість у комплексному розвитку всієї галузі.

У розвитку промисловості важливим став розвиток електроенергетики; здійснення масштабного шахтного будівництва на Донбасі; розбудова потужних газових родовищ; створення унікальних за розмірами доменних печей та мартенів; прискорена розбудова хімічної галузі; прискорені темпи розвитку машинобудування; випуск підприємствами важкої промисловості товарів народного споживання, а також устаткування для легкої й харчової промисловості. Залишились, на жаль, і негативні моменти – гігантоманія, повільні темпи НТР, перекіс у бік оборонної галузі, недостатнє асигнування.

Студентам слід звернути увагу й на сільське господарство Тут істотно зросли ціни на сільськогосподарську продукцію, запроваджувалися нові сорти с/г культур, нова техніка, але продовжувалась "цілинна епопея", відбувалась реорганізація МТС, здійснювались спроби за рахунок кукурудзи швидко вирішити проблему нестачі зернових, які закінчилися невдачею.

Треба також зауважити, що досить позитивною була соціальна політика. Так, селянство отримало паспорти, колгоспники почали отримувати щомісячну зарплатню та їм ввели й пенсії, на дві години було скорочено тривалість робочого дня в передвихідні та передсвяткові дні, встановлено 6-годинний робочий день для підлітків віком від 16 до 18 років, скасували плату за навчання в старших класах середніх шкіл та вищих навчальних закладах, прийняли закон про державні пенсії, підвищено зарплати низькооплачуваним робітникам і службовцям.

Почала вирішуватися житлова проблема, поліпшилося постачання населення товарами широкого вжитку, відбувалися зрушення в структурі споживання населення, з початку 60-х рр. відбувався перехід фабрик і заводів на п'ятиденний робочий тиждень із двома вихідними.

13.1.3. Україна в роки правління Л. Брежньєва та його наступників (1964 – 1985 рр.)

Студентам слід звернути увагу на те, що наприкінці 1950-х рр. гостро постало питання про реформи, які були проведені у 1965 р. й відомі під назвою "Косингінські" (на честь голови Ради міністрів СРСР). Реформи ліквідували раднаргоспи й відновили центральні міністерства. Одночасно керівники заводів і фабрик отримали більшу свободу й автономію.

Однак треба усвідомлювати, що це не було децентралізацією. Реформи відновили певні повноваження центру, тоді як інші спустили на рівень підприємств. На рівні підприємств були зроблені певні зміни, серед них зменшення кількості планових показників, більший наголос на прибутку й менший на кількості (валу), більше можливостей для горизонтальних зв'язків між підприємствами й більше використання математичних методів. Але слід пам'ятати, що спроба поєднати ініціативи підприємств з відновленими повноваженнями й функціями центральних міністерств виявилася невдалою. Центр втручався в управління заводів і фабрик, надаючи свої команди. Дефіцит товарів знижував прибутки, а ціновий механізм залишався відірваним від попиту.

Тому на початок 1970-х рр. Косингінські реформи було згорнуто, а традиційне центральне планування відновлено.

Студентам слід чітко уявляти, що в 1970-х – першій половині 1980-х рр. починається стагнація економіки УРСР (економіку Брежньєвської доби ще називають "економікою розвинутого соціалізму", а період у цілому – "періодом застою").

Складність економічного становища пояснювалась й умовами холодної війни, коли значну частину ресурсів поглинав військово-промисловий комплекс (ВПК) і тим, що радянська економіка не знала нормального ринку й конкуренції, мала відсталі технології, держава намагалася утримувати ціни на низькому рівні, але не могла задовольнити попит населення. Люди в СРСР жили значно гірше за людей західних країн. Багато споживчих товарів закупалося СРСР за нафтодолари.

На 1982 р. стрімко знижувалися темпи виробництва, спостерігалась корупція, наростали екологічні проблеми, поширювалися алкоголізм та наркоманія. Замість вирішення проблем, режим висував гасла про прогрес соціалізму.

За часів Ю. Андропова (1982 – 1984 рр.), здійснювалися заходи щодо підсилення дисципліни на виробництві: винних карали за алкоголізм, прогули, корупцію тощо. Влаштовувалися облави на прогульників у кінотеатрах, театрах тощо.

У 1984 – 1985 р. СРСР очолював К. Черненко, який намагався продовжувати політику Ю. Андропова.

13.1.4. Україна в горбачовський період (1985 – 1991 рр.)

При вивченні цього питання, слід звернути увагу на те, що в 1985 р. генеральний секретар КПРС СРСР М. С. Горбачов оголосив курс на реформи, мета яких урятувати СРСР від економічного занепаду. Фактично це була спроба повернутися до моделі ленінського НЕПу.

Було висунуто два гасла – перебудова (1985 р.) й гласність (лютий 1986 р.). Кінцева мета перебудови – вільна ринкова економіка. А головний метод перебудови – гласність – відкритість – загальнонародне обговорення проблем, здорова критика системи, пошук конструктивних рішень. Але позиції нової влади ускладнив вибух на атомній електростанції Чорнобиля 26 квітня 1986 року.

Студентам необхідно усвідомлювати масштаби суспільних рухів цього періоду. Це загальний страйк шахтарів на Донбасі в липні 1989 р., де висувалися соціальні та політичні вимоги, відродження Української греко-католицької й Української автокефальної православної церкви й усунення В. Щербинського з посади першого секретаря КПУ. У березні 1990 р. пройшли перші альтернативні вибори до Верховної Ради УРСР і місцевих рад. Новий склад Верховної Ради: близько 100 місць – Демократичний блок (дисиденти, рухівці), близько 350 місць – комуністи.

А 16 липня 1990 р. Верховна Рада УРСР прийняла Декларацію про державний суверенітет України, що фактично стало стратегією на майбутнє. Головна ідея – верховенство влади республіки в межах її території.

24 серпня 1991 р., після невдалого серпневого путчу й спроби відновити тоталітарну систему в СРСР, позачергова сесія ВР УРСР прийняла

Акт проголошення незалежності України від СРСР. УРСР була перейменована на Україну. 1 грудня 1991р. всеукраїнський референдум підтвердив незалежність України (понад 90 % голосів). Президентом було обрано Л. Кравчука (≈ 62 % голосів).

Аналізуючи цей період студенти мають усвідомлювати, що усі події супроводжувалися кризою економіки через розрив усесоюзних економічних зв'язків і різким погіршенням матеріального становища населення.

13.2. Контрольні запитання

1. Визначте особливості відбудови народного господарства України в повоєнний період.
2. Визначте причини й наслідки голоду 1946 – 1947 рр.
3. Які соціальні та економічні перетворення здійснив на західно-українських землях у перші повоєнні роки радянський режим?
4. Які зміни відбулися в економіці й соціальній сфері УРСР у хрущовський період?
5. Розкрийте слабкі місця промисловості й сільського господарства УРСР другої половини 60-х – першої половини 80-х років ХХ ст.
6. Розкрийте особливості економічної політики Михайла Горбачова та її вплив на Україну.

Рекомендована література: [61; 92; 120; 123; 126].

Тема 14. Україна в 1991 – 2010-х рр.

14.1. Методичні рекомендації до самостійного вивчення теми

14.1.1. Економіка України

На початковому етапі вивчення цього питання слід приділити увагу економічній ситуації початку 1990-х років. Незалежність України було проголошено в умовах гострої економічної кризи. Розрив економічних зв'язків, утрата традиційних ринків збуту, стрімке скорочення попиту на продукцію військово-промислового комплексу посилили кризові явища. Економічна криза перетворилася на стрімкий обвал економіки. У 1992 –

1994 рр. валовий внутрішній продукт (ВВП) України скоротився, за одними даними, на 56 %, за іншими – на 62,5 %.

На особливу увагу заслуговують ринкові економічні реформи. Уже в 1990 – 1991 рр. Верховна Рада ухвалила низку законів ("Про зайнятість населення", "Про банки та банківську діяльність", "Про власність", "Про бюджетну систему України", "Про цінні папери та фондову біржу" та ін.), які створювали юридичні передумови для ринкових реформ. Але ці передумови не узгоджувалися з реальним станом справ в економіці, а головне – з настроями населення та можновладців. Ментально суспільство ще перебувало в плановій адміністративній економіці, де успішна приватна ініціатива ототожнювалася зі здатністю обікрати й обдурити державу.

У перші роки незалежності відбувалося первинне накопичення капіталу. Державні чиновники, фінансисти, директори державних підприємств збагачувалися за рахунок держави. Основним джерелами їхнього збагачення були доступ до експорту промислової та сільськогосподарської продукції, енергоносіїв (нафти й газу), а також доступ до державних кредитів і дотацій. Пільгові кредити й дотації в умовах спаду виробництва забезпечувалися друкуванням грошей, що призводило до катастрофічної інфляції та зростання цін, які намагалися спинити адміністративними методами та новими кредитами й дотаціями.

4 березня 1992 р. Верховна Рада ухвалила Закон "Про приватизацію державного майна". Згідно з ним головною метою приватизації мали стати "підвищення соціально-економічної ефективності виробництва та залучення коштів на структурну перебудову національної економіки". Приватизацію державних промислових підприємств гальмували ліві фракції Верховної Ради. Це частково пояснювалося тим, що майже половина всіх державних підприємств до 1994 р. перебувала в оренді з правом дальшого викупу. Такі підприємства фактично перебували у власності їхніх керівників, які або самі були депутатами Верховної Ради, або мали там вплив через своїх лобістів. Гальмування лівими приватизації пояснювалося також тим, що до середини 1990-х років державні підприємства залишалися чудовим засобом отримання дотацій, левову частку яких привласнювали керівники підприємств.

З обранням Президентом України Л. Кучми (1994 р.) приватизація активізувалася. У 1995 р. розпочалася масова сертифікатна приватизація. Її ідеологія полягала в рівномірному розподілі державної власності між усіма громадянами держави. Сертифікатна приватизація тривала

до 1997 р. Її наслідки були суперечливими. З одного боку, мільйони українців фактично вперше включилися в ринкові відносини через потребу реалізувати свої сертифікати. В Україні виник ринок цінних паперів. Сертифікатна приватизація поряд з грошовою стала потужним чинником створення приватного сектора економіки. З другого боку, сертифікатна приватизація призвела до переходу багатьох підприємств у власність їхніх керівників, а мільйони українців, що отримали приватизаційні сертифікати, так і не стали акціонерами приватизованих підприємств.

До середини 1997 р. фактично було завершено приватизацію малих промислових підприємств. У наступні роки до рук приватних власників переходили середні й великі підприємства. Станом на 2003 р. у державній власності залишалося 15 % підприємств (переважно – великі підприємства). У приватизації брали активну участь ті, хто спочатку їй протидівав. Часто приватизація здійснювалася за схемами, які не мали нічого спільного із соціальною справедливістю. У народі таку приватизацію називали "прихватизацією".

У листопаді 1994 р. Л. Кучма видав указ "Про невідкладні заходи щодо прискорення земельної реформи у сфері сільськогосподарського виробництва". Він передбачав приватизацію землі й формування земельного ринку. Першим кроком на шляху до приватизації землі мало стати її роздержавлення. До 1998 р. землю, що перебувала в користуванні колгоспів і радгоспів, які були трансформовані в колективні сільськогосподарські підприємства (КСП), передали їм у колективну власність.

У грудні 1999 р., після повторного обрання на посаду Президента України, Л. Кучма видав указ "Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки". Він передбачав перетворення КСП на аграрні формування ринкового типу, паювання землі КСП і передачу земельних паїв у приватну власність селян. До 2001 р. 6,5 млн селян отримали в приватну власність земельні ділянки. КСП було трансформовано в господарства ринкового типу – господарські товариства, приватні сільськогосподарські підприємства, виробничі сільськогосподарські кооперативи. У 2002 р. в Україні функціонувало 9,3 тис. господарських товариств, 4,1 тис. приватних сільськогосподарських підприємств, 2,1 тис. виробничих сільськогосподарських кооперативів, а також 43 тис. фермерських господарств.

Особливо цінні активи КСП (комбайни, трактори, автомобілі тощо) прибрали до своїх рук засновники нових господарств, якими ставали

здебільшого колишні керівники КСП, котрі раніше були керівниками колгоспів і радгоспів. Більшість власників земельних паїв не мали змоги обробляти отриману у власність землю. З 6,5 млн власників земельних паїв майже 5,6 млн здали свою землю в оренду. 85 % договорів оренди було укладено з наступниками тих КСП, із земель яких селяни отримали паї. Орендна плата за землю була низькою. Багато орендарів віддавали орендну плату невчасно.

Низький матеріальний рівень життя селян, їхня правова безпорадність призвели до того, що землю почали відчужувати шляхом скуповування, причому за безцінь. Відчуження селянської землі сягнули такого розмаху, що в січні 2001 р. Верховна Рада ухвалила закон, який забороняв будь-яку форму відчуження земельних паїв, крім передачі в спадок. Того ж року Л. Кучма своїм указом встановив обов'язковий розмір орендної плати за землю – не менше 1 % вартості земельної ділянки.

Мораторій на продаж землі діє й досі. Однак він не завадив виникненню нових латифундій. Власники цих підприємств сконцентрували у своїх руках велику кількість землі.

Важливими досягненнями періоду правління Л. Кучми були приборкання інфляції, зменшення дефіциту державного бюджету, запровадження гривні як національної грошової одиниці (вересень 1996 р.), спрощеної системи оподаткування для малого й середнього бізнесу.

У 2000 р. економіка України почала зростати. Цього року ВВП зріс на 5,9 %. Економічне зростання тривало до 2008 р. Але навіть у благополучні роки економіку України лихоманило. Темпи зростання ВВП стрибали з 12,1 % (2004 р.) до 2,7 % (2005 р.).

Економічне зростання було зумовлене не стільки реформами, скільки підвищенням світових цін на сировину. У роки незалежності Україна втратила технологічно розвинені галузі економіки (мікроелектроніку, верстатобудування, приладобудування та ін.). Технологічний занепад "подарував" Україні сировинну, малу економіку. Втративши технологічну базу, українська економіка виявилася прив'язаною до світової кон'юнктури на сировину. Підвищення світових цін на сировину (метал, сільськогосподарську продукцію) сприяло зростанню економіки України.

Під час світової економічної кризи у 2009 р. світові ціни на сировину обвалилися. Цього року ВВП України впав на 14,8 %. Українська економіка очолила список світових невдач.

Поліпшення сировинної кон'юнктури, що було почалося, тривало тільки два роки (2010 – 2011 рр.). Його короткостроковість й економічна політика української влади не дозволили розв'язати клубок накопичених проблем (знецінення гривні, валютні борги, зовнішня заборгованість, неплатоспроможність позичальників і їхнє банкрутство, банки, що лопнули, фінансова залежність від МВФ, падіння доходів, безробіття й масове відчуття безвиході).

З відновленням сировинної рецесії 2012 р. розпочалася чергова криза української економіки. Враховуючи це можна твердити, що падіння ВВП (у 2014 – 2015 рр. він упав на 17 %), бюджетні проблеми й девальвація гривні сталися б і без агресії Росії. Структурна вразливість економіки України та низькі світові ціни на сировину не обіцяли їй нічого хорошого й до початку 2014 р. Анексія ж Криму та війна на Донбасі лише підклали дров у палаюче багаття української кризи.

Мляве зростання української економіки у 2016 – 2017 рр. не дозволило відновити довоєнні позиції.

14.1.2. Соціальні процеси

Приватизація призвела до утворення досить нечисленного прошарку великих власників, які володіють і розпоряджаються найприбутковішою частиною власності. Ідея про створення численного середнього класу за рахунок рівномірного розподілу державної власності так і не була реалізована.

Зникнення технологічно просунутих галузей економіки призвело до того, що на вулиці опинилася армія нікому не потрібних робітників, інженерів, технологів, математиків, фізиків і хіміків. Для багатьох із них джерелом засобів існування стало заробітчанство.

Організатори постколгоспного агробізнесу, одержавши свободу дій і позбувшись соціальних зобов'язань, пішли на ліквідацію особливо трудомістких й обтяжливих для них виробництв. Майже повністю було знищено тваринницьку галузь. Власники земельних паїв, їхні діти й онуки на додачу до символічної орендної плати одержали можливість оцінити всі принади безробіття. Занепала соціальна сфера села. Безробіття, важкі умови життя штовхали селян на переселення. Відбувалося знелюднення сіл, особливо малих.

Україна перебуває серед 19 слаборозвинених країн (переважно африканських), де продуктивність праці та середньодушові доходи після 1990 р. не зросли, а впали.

Згідно з даними Світового банку, за роки незалежності Україна стала світовим лідером за абсолютним скороченням населення. Депопуляція в основному відбувалася за рахунок зменшення чисельності населення в південно-східному й центральному регіонах України.

Добробут населення України великою мірою визначався зовнішніми цінами на сировину. Під час економічного зростання збільшувалися доходи громадян, люди активно брали споживчі й іпотечні кредити, купували житло.

14.2. Контрольні запитання

1. Визначте особливості економічної ситуації 1991 – 1994 рр.
2. Визначте особливості приватизації промислових підприємств за часів президентства Леоніда Кучми.
3. Визначте особливості аграрної реформи Леоніда Кучми.
4. Визначте хиби української економіки 2000 – 2010-х років.
5. Визначте соціальні наслідки приватизації промисловості.
6. Визначте соціальні наслідки аграрної реформи Леоніда Кучми.

Рекомендована література: [33; 38; 43; 48; 64; 72; 88; 114; 115; 118].

Рекомендована література

Основна

1. Баран В. К. Україна : західні землі : 1939 – 1941 рр. / В. К. Баран, В. В. Токарський. – Львів : Ін-т українознав. ім. І. Крип'якевича, 2009. – 448 с.
2. Борисенко М. Житло та побут міського населення України у 20 – 30-х роках ХХ століття / М. Борисенко. – 2-ге вид. – Київ : Стилос, 2013. – 270 с.
3. Ботушанський В. М. Сільське господарство Буковини (друга пол. ХІХ – поч. ХХ ст.) / В. М. Ботушанський. – Чернівці : Золоті литаври, 2000. – 340 с.

4. Бурдо Н. Б. Трипільська культура: спогади про золотий вік / Н. Б. Бурдо, М. Ю. Відейко. – Харків : Фоліо, 2007. – 413 с.
5. Васюта І. Галицько-Волинське село між світовими війнами : монографія / І. Васюта. – Львів : Каменяр, 2010. – 507 с.
6. Ветров І. Г. Економічна експансія третього рейху в Україні 1941 – 1944 рр. / І. Г. Ветров. – Київ : Четверта хвиля, 2000. – 231 с.
7. Волосник Ю. П. Підприємці і приватне підприємництво в радянській державі в добу НЕПу (на матеріалах України) / Ю. П. Волосник. – Харків : Контраст, 2014. – 470 с.
8. Вронська Т. В. В умовах війни: життя та побут населення міст України (1943 – 1945 рр.) / Т. В. Вронська. – Київ : Ін-т історії України НАН України, 1995. – 83 с.
9. Гаврилюк Н. А. История экономики Степной Скифии VI – III вв. до н. э. / Н. А. Гаврилюк. – Київ : Ін-т археол. НАН України, 1999. – 423 с.
10. Галицько-Волинська держава XII – XIV ст. : зб. наук. пр. У 2-х кн. Кн. 1 / упоряд. О. С. Кучерук. – Львів : Світ, 2002. – 128 с.
11. Ганжа О. І. Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917 – 1927 рр.) / О. І. Ганжа. – Київ : Ін-т історії України НАН України, 2000. – 208 с.
12. Горбаненко С. А. Землеробство давніх слов'ян (кінець I тис. до н. е. – I тис. н. е.) : монографія / С. А. Горбаненко, Г. О. Пашкевич. – Київ : Академперіодика, 2010. – 313 с.
13. Горбаненко С. А. Землеробство і тваринництво слов'ян Лівобережжя Дніпра другої половини I тис. н. е. / С. А. Горбаненко. – Київ : Академперіодика, 2007. – 194 с.
14. Гребенников Ю. С. Киммерийцы и скифы Степного Побужья (IX – III вв. до н. э.) / Ю. С. Гребенников. – Николаев : Илион, 2008. – 192 с.
15. Гурбик А. О. Еволюція соціально-територіальних спільнот в середньовічній Україні (волость, дворище, село, сябринна спілка) / А. О. Гурбик. – Київ : Ін-т історії України НАН України, 1998. – 319 с.
16. Гурбик А. О. Сільська громада в Україні XIV – XVIII ст. : еволюція суспільно-територіальних форм / А. О. Гурбик // Український історичний журнал. – 1997. – № 5. – С. 52–66.
17. Гуржій О. І. Витоки формування ринку вільнонайманої праці в Україні / О. І. Гуржій. – Київ : Ін-т історії України НАН України, 2014. – 166 с.

18. Гуржій О. Селяни України та їх оподаткування в XVII – середині XIX ст. / О. Гуржій, В. Орлик ; відп. ред. В. А. Смолій. – Біла Церква : Вид. Пшонківський О. В., 2012. – 278 с.

19. Гусак Р. О. Міжвоєнне село Західної України: соціум, господарство, духовність / Р. О. Гусак, Н. Ж. Коростіль, О. М. Малярчук. – Івано-Франківськ : Симфонія форте, 2014. – 307 с.

20. Дзиговский А. Н. Очерки истории сарматов Карпато-Днепровских земель / А. Н. Дзиговский. – Одесса : Гермес, 2003. – 239 с.

21. Донік О. Купецтво України в імперському просторі (XIX ст.) / О. Донік. – Київ : Ін-т історії України НАН України, 2008. – 271 с.

22. Донік О. М. Україна: у переддень та в добу ліберальних 1860 – 1870-х років / О. М. Донік. – Київ : Кріон, 2012. – 240 с.

23. Економічна історія України : історико-економічне дослідження : в 2 т. / Т. А. Балабушевич, В. Д. Баран, В. К. Баран та ін. – Київ : Ніка-центр, 2011. – Т. 1. – 696 с.

24. Економічна історія України : історико-економічне дослідження : в 2 т. / Т. А. Балабушевич, В. Д. Баран, В. К. Баран та ін. – Київ : Ніка-центр, 2011. – Т. 2. – 696 с.

25. Жванко Л. М. Біженці Першої світової війни : український вимір (1914 – 1918 рр.) / Л. М. Жванко ; науч. ред. О. О. Нестуля. – Харків : Віровець А. П. "Апостроф", 2012. – 568 с.

26. Качараба С. Еміграція з Західної України (1919 – 1939) / С. Качараба. – Львів : Вид-во Львів. нац. ун-ту ім. І. Франка, 2003. – 415 с.

27. Козак Д. Н. Венеди : монографія / Д. Н. Козак. – Київ : Ін-т археол. НАН України, 2008. – 470 с.

28. Король В. Ю. Трагедія військовополонених на окупованій території України в 1941 – 1944 роках / В. Ю. Король. – Київ : Академія, 2004. – 125 с.

29. Котляр М. Ф. Княжий двір Південної Русі X – XIII ст. / М. Ф. Котляр, В. М. Ричка. – Київ : Наукова думка, 2008. – 357 с.

30. Крижановська О. Поміщицькі селяни Правобережної України у 30 – 50-х рр. XIX ст. (умови життя, суспільно-політичний світогляд, соціальний темперамент) / О. Крижановська ; відп. ред. О. П. Реєнт. – Київ : Ін-т історії України НАН України, 2008. – 186 с.

31. Кульчицкий С. Украинский Голодомор 1932 – 1933 гг.: интерпретация фактов / С. Кульчицкий. – Киев : Ин-т истории Украины НАН Украины, 2008. – 107 с.

32. Лазуренко В. М. Український фермер в добу НЕПу : монографія / В. М. Лазуренко, В. Є. Паскаленко. – Черкаси : Вертикаль, 2011. – 345 с.
33. Лібанова Е. М. Бідність населення України: причини, масштаби, наслідки / Е. М. Лібанова. – Київ : Київ. нац. екон. ун-т, 2008. – 328 с.
34. Лобода М. Трудові ресурси у важкій промисловості України під час нацистської окупації та у відбудовний період (1941 – 1950) / М. Лобода. – Київ : Ін-т історії України НАН України, 2012. – 206 с.
35. Мельник Ю. Ф. Сільське господарство України 1917 – 1920 рр.: реалії та пошуки / Ю. Ф. Мельник, В. А. Вергунов, Г. О. Глазунов. – Київ : Укр. акад. аграрних наук, 2008. – 284 с.
36. Мірущенко О. Економічний розвиток Запорозьких Вольностей періоду Нової Січі / О. Мірущенко. – Київ, 2015. – 216 с.
37. Одрін О. Екологія господарства античних держав Північного Причорномор'я / О. Одрін. – Київ : Ін-т історії України НАН України, 2014. – 312 с.
38. Падалка С. С. Приватизація в Україні: перші підсумки та уроки (1991 – 2009) / С. С. Падалка. – Київ : Вид-во Нац. пед. ун-ту ім. М. П. Драгоманова, 2010. – 362 с.
39. Пасічник М. С. Україна в період Руїни : 60 – 80 роки XVII століття : монографія / М. С. Пасічник. – Львів : Укр. акад. друкарства, 2010. – 711 с.
40. Пиріг О. Підприємництво в Україні: від витоків до сьогодення / О. Пиріг, Д. Черняк. – Київ : УкрДрук, 2011. – 198 с.
41. Пірко В. О. Заселення і господарське освоєння степової України в XVI – XVIII ст. / В. О. Пірко. – Донецьк : Східний видавничий дім, 2004. – 224 с.
42. Присяжнюк Ю. Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини XIX – початку XX ст. : монографія / Юрій Присяжнюк. – Черкаси : Вертикаль, 2007. – 638 с.
43. Рівень життя населення України : монографія / Л. М. Черенько, О. О. Зотова, О. І. Крикун та ін. – Київ : Консультант, 2006. – 428 с.
44. Рябченко О. Студенти радянської України 1920 – 1930-х років: практики повсякденності та конфлікти ідентифікації / О. Рябченко. – Харків : Харк. нац. акад. міськ. госп-ва, 2012. – 455 с.
45. Смолей В. Польське цивільне і військове осадництво у Західній Україні: історико-правовий контекст (1919 – 1939 рр.) / В. Смолей. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2003. – 112 с.

46. Степанчук В. Льодовики, мамонти та первісні люди: Україна мільйон років тому / В. Степанчук. – Київ : Наш час, 2007. – 191 с.

47. Темірова Н. Р. Поміщики України в 1861 – 1917 рр. / Н. Р. Темірова. – Донецьк : ДонНУ. – 2003. – 319 с.

48. Україна на зламі історичних епох: формування нових виробничих відносин в аграрному секторі економіки сучасної України (1991 – 2000 рр.) / Л. Ю. Беренштейн, Г. П. Мигрин, П. П. Панченко та ін. – Київ : Ін-т історії України НАН України, 2000. – 395 с.

49. Українське радянське суспільство 30-х рр. ХХ ст.: нариси повсякденного життя : колективна моногр. / Н. Т. Гогохія, В. В. Головка, В. В. Гудзь та ін. – Київ : Ін-т історії України НАН України, 2012. – 785 с.

50. Циганенко Л. Ф. Дворянство Півдня України (друга половина XVIII – 1917 р.) : монографія / Л. Ф. Циганенко. – Ізмаїл : СМІЛ, 2009. – 382 с.

51. Чернега П. М. Виробнича діяльність і матеріально-побутове становище робітників України у роки Другої світової війни : монографія / П. М. Чернега. – Київ : Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова, 2006. – 373 с.

52. Чуткий А. Нариси з економічної історії України / А. Чуткий ; за ред. В. Олексієнко. – Київ : Темпора, 2013. – Кн. 1 : На перехресті торгових шляхів. – 2013. – 616 с.

53. Шайкан В. О. Колабораціонізм на території рейхскомісаріату "Україна" і військової зони в роки Другої світової війни : монографія / В. О. Шайкан. – Кривий Ріг : Мінерал, 2005. – 466 с.

54. Шваб А. Еміграційна політика Польщі (1918 – 1939) : монографія / А. Шваб. – Луцьк : Терен, 2014. – 492 с.

55. Щербак В. О. Українське козацтво : формування соціального стану : друга половина XV – середина XVII ст. / В. Щербак. – Київ : Києво-Могилянська академія, 2006. – 296 с.

56. Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV – до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна / Н. Яковенко. – Київ : Критика, 2008. – 470 с.

Додаткова

57. Антоненко В. В. Становлення бюджетів губернських і округових міст Української СРР на початку 1920-х рр. / В. В. Антоненко // Архіви України. – 2014. – № 6. – С. 7–19.

58. Белік А. В. Аграрне питання за доби Директорії УНР / А. В. Белік // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Вип. XXXV. – Запоріжжя, 2013. – С. 105–109.

59. Білоус Н. О. До питання про запровадження магдебурзького права в Києві / Н. О. Білоус // Український історичний журнал. – 2008. – № 1. – С. 123–134.

60. Блануца А. В. Шляхетське землеволодіння у Великому князівстві Литовському : джерела дослідження / А. В. Блануца // Український історичний журнал. – 2009. – № 2. – С. 194–207.

61. Боковня В. М. Економічні реформи в УРСР/СРСР у 1953 – 1964 рр. / В. М. Боковня // Український селянин : зб. наук. пр. – Черкаси, 2014. – Вип. 14. – С. 179–181.

62. Ветров І. Евакуація об'єктів важкої індустрії України в 1941 році: стратегія, перебіг та перспективні наслідки / І. Ветров // Краєзнавство. – 2011. – № 2. – С. 84–90.

63. Волосник Ю. П. Нова буржуазія в умовах непу / Ю. П. Волосник // Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921 – 1928 рр.) : колективна моногр. У 2 ч. – Київ : Ін-т історії України НАН України, 2010. – Ч. 2. – С. 343–381.

64. Гайдуцький П. І. Аграрна реформа Л. Д. Кучми в Україні: історико-економічні аспекти / П. І. Гайдуцький // Економіка АПК. – 2015. – № 1. – С. 5–13.

65. Герасименко О. Переселенська політика на Лівобережжі під час столипінської аграрної реформи / О. Герасименко // Сіверянський літопис. – 2011. – № 6 (102). – С. 82–88.

66. Голубка С. М. Особливості формування та функціонування фінансової системи Гетьманщини (середина XVII – перша половина XVIII ст.) / С. М. Голубка // Наукові праці Науково-дослідного фінансового інституту. Серія: Теорія та історія фінансів. – 2010. – Вип. 4 (53). – С. 148–155.

67. Гордуновський О. М. Розвиток промислового виробництва у поміщицьких господарствах Правобережної України в першій половині XIX ст. / О. М. Гордуновський // Український історичний журнал. – 2000. – № 1. – С. 61–71.

68. Гурбик А. Аграрна реформа в Україні XVI ст. / А. Гурбик. – Київ : Ін-т історії України НАН України, 1997. – 64 с.

69. Гуржій О. І. Купецький стан на Лівобережній і Слобідській Україні в другій половині XVII – у XVIII ст. : проблеми становлення та розвитку / О. І. Гуржій // Український історичний журнал. – 2004. – № 3. – С. 3–21.

70. Добров П. В. Евакуація з України в роки Великої Вітчизняної війни (1941 – 1945 рр.) / П. В. Добров, С. Ю. Бабенко. – Донецьк : Дон. нац. ун-т, 2008. – 160 с.

71. Довженок В. Й. Землеробство Древньої Русі до середини XIII ст. / В. Й. Довженок. – Київ : Вид-во АН УРСР, 1961. – 267 с.

72. Дорошенко С. Менталітет українського селянства і ставлення до праці: історія та сучасність / С. Дорошенко, Б. Крачковський // Вісник Львівського університету. Серія історична. – 1996. – Вип. 31 : Питання загальної історії. – С. 101–108.

73. Економіка древньоісторичного періоду та Київської Русі (економіко-податковий та обліково-правовий аспекти) / Й. Я. Даньків, В. Й. Даньків, О. С. Молнар, М. Я. Остап'юк // Проблеми теорії та методології бухгалтерського обліку, контролю і аналізу : зб. наук. ст. – 2014. – Вип. 1 (28). – С. 86–94.

74. Євсєєва Т. М. Соціальна адаптація духовенства / Т. М. Євсєєва // Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921 – 1928 рр.) : колективна моногр. У 2 ч. – Київ : Ін-т історії України НАН України, 2010. – Ч. 2. – С. 325–332.

75. Івангородський К. В. Селянський чинник у ґенезі українського козацтва / К. В. Івангородський // Український селянин : зб. наук. пр. – Черкаси, 2010. – Вип. 12. – С. 126–131.

76. Іващенко В. А. Податкова політика Директорії в українському селі (вересень 1918 – листопад 1920 рр.) / В. А. Іващенко // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. – Вінниця, 2010. – Вип. 18. – Серія : Історія : зб. наук. пр. – С. 93–96.

77. Касьянов Г. В. Українська інтелігенція на рубежі XIX – XX ст.: соціально-політичний портрет / Г. В. Касьянов. – Київ : Либідь, 1993. – 176 с.

78. Качараба С. П. Еміграція галицьких селян у Російську імперію в кінці XIX ст. / С. П. Качараба // Український історичний журнал. – 1990. – № 9. – С. 30–36.

79. Котляр М. Ф. Грошовий обіг на території України доби феода-лізму / М. Ф. Котляр. – Київ : Наук. думка, 1971. – 175 с.
80. Лобач К. В. Непмани на споживчому ринку України (20-ті роки) / К. В. Лобач. – Київ : Ін-т історії України НАН України, 1994. – 42 с.
81. Мазур О. Я. Міграція населення Східної Галичини на початку Першої світової війни : заручники, біженці, вигнанці, евакуйовані / О. Я. Мазур, І. В. Баран, М. О. Борищак // Вісник Національного університету "Львівська політехніка". – 2013. – № 752 : Держава та армія. – С. 50–61.
82. Марисюк К. Б. Майнові покарання на користь приватних осіб (на матеріалах Руської Правди) / К. Б. Марисюк // Часопис Київського університету права. – 2009. – № 3. – С. 210–214.
83. Моця О. П. Соціальні відносини на селі в давньоруські часи / О. П. Моця // Археологія. – 1999. – № 2. – С. 50–59.
84. Сас П. М. Феодальні міста України в кінці XV – 60-х роках XVI в. / П. М. Сас. – Київ : Наук. думка, 1989. – 232 с.
85. Сидоренко О. Ф. Українські землі у міжнародній торгівлі (IX – середина XVIII ст.) / О. Ф. Сидоренко. – Київ : Наук. думка, 1992. – 229 с.
86. Степанков В. С. Економічна політика Б. Хмельницького та його наступників у період національної революції (1648 – 1676 рр.) / В. С. Степанков // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені І. Огієнка. Історичні науки. – 2010. – Вип. 3. – С. 193–201.
87. Терещенко В. Економічне становище західноукраїнських земель у складі Польщі напередодні Другої світової війни / В. Терещенко // Волинь і волиняни у Другій світовій війні : зб. наук. пр. за матеріалами І Міжнар. наук.-практ. конф., присвяченої подіям Другої світової війни на території Волин. обл. – Луцьк, 2012. – С. 107–112.
88. Шатохін А. М. Зміни у соціальній структурі українського села у перехідний період / А. М. Шатохін // Економіка АПК. – 2001. – № 6. – С. 106–112.
89. Fisher A. W. The Crimean Tatars / Alan W. Fisher. – Stanford, California : Hoover Institution Press, 1987. – 259 p.
90. Serczyk W. A. The Commonwealth and the Cossacks in the First Quarter of the Seventeenth Century / Władysław A. Serczyk // Harvard Ukrainian Studies. – 1978. – No. 1, (March) – Vol. II. – P. 73–93.
91. Sysyn F. E. The Khmel'nyts'kyi Uprising: A characterization of the Ukrainian revolt / Frank E. Sysyn // Jewish History. – 2003. – No. 17. – P. 115–139.

Інформаційні ресурси

92. Баришполець М. Основні напрямки політики радянської держави у сфері трудових ресурсів (1943 – 1950 рр.) / М. Баришполець // Сторінки воєнної історії України : зб. наук. ст. – Київ, 2015. – Вип. 17. – С. 169–191. – Режим доступу : http://history.org.ua/LiberUA/war_2015_17/war_2015_17.pdf.

93. Безега Т. М. Особливості економічного розвитку Карпатської України [Електронний ресурс] / Т. М. Безега // Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. – 2013. – № 1 : Історичні науки. – Ч. 1. – С. 81–90. – Режим доступу : [http://nbuv.gov.ua/UJRN/vlui_2013_1\(1\)_11](http://nbuv.gov.ua/UJRN/vlui_2013_1(1)_11).

94. Бідоча Л. Українська інтелігенція в період німецької окупації: соціальний портрет та історична доля [Електронний ресурс] / Л. Бідоча // Сторінки воєнної історії України : зб. наук. ст. – Київ, 2008. – Вип. 11. – С. 72–81. – Режим доступу : http://history.org.ua/JournALL/war/war_2008_11/8.pdf.

95. Борисенко В. Й. Козацтво другої половини XVII – початку XVIII ст. у системі феодальної державності / В. Й. Борисенко // Українська козацька держава : витоки та шляхи історичного розвитку: Матеріали республіканських історичних читань до 125-річчя з дня народження М. Грушевського. – Київ, 1991. – Вип. 1. – С. 62–65. – Режим доступу : http://history.org.ua/JournALL/ukd/ukd_1991_1/ukd_1991_1.pdf.

96. Буряк Л. Повсякденне життя козацької еліти Лівобережної України XVIII ст. крізь призму матеріального світу / Л. Буряк // Соціум : альм. соц. історії. – 2003. – Вип. 2. – С. 197–206. – Режим доступу : <http://history.org.ua/JournALL/socium/2/13.pdf>.

97. Ветрова Г. Особливості економічного розвитку Південної Бессарабії у складі королівської Румунії [Електронний ресурс] / Г. Ветрова // Краєзнавство. – 2013. – № 1. – С. 47–53. – Режим доступу : http://history.org.ua/JournALL/kraj/kraj_2013_1/9.pdf.

98. Вишняцкий Л. Б. Неандертальцы: какими они были, и почему их не стало [Электронный ресурс] / Л. Б. Вишняцкий // Stratumplus. – 2010. – № 1. – С. 25–98. – Режим доступа : <https://www.e-anthropology.com/Katalog/Arheologia/Stratum+plus.+2010.+No+1.aspx>.

99. Вовк Ю. І. Аграрне перенаселення в Україні в кінці XIX – на початку XX століття: проблеми та наслідки [Електронний ресурс] / Ю. І. Вовк

// Український селянин : зб. наук. пр. – Черкаси, 2006. – Вип. 10. – С. 264–268. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ukrsel_2006_10_83.

100. Водотика Т. Підприємці в соціальній структурі міського населення Наддніпрянської України в другій половині XIX – на початку XX ст. [Електронний ресурс] / Тетяна Водотика // Український історичний збірник. – Київ : Ін-т історії України НАН України, 2015. – Вип. 18. – С. 118–127. – Режим доступу : http://history.org.ua/LiberUA/green_2015_18/green_2015_18.pdf.

101. Гай-Нижник П. П. Фінансова політика уряду Української Держави Гетьмана П. Скоропадського (29 квітня – 14 грудня 1918 р.) [Електронний ресурс] / П. П. Гай-Нижник. – Київ, 2004. – 430 с. – Режим доступу : <http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/downloads/Hainyzhnyk%20P.%20Finans.polityka-1918.pdf>.

102. Гвоздик-Прицак Л. Економічна і політична візія Богдана Хмельницького та її реалізація в державі Військо Запорозьке : монографія / Лариса Гвоздик-Прицак. – Київ : Обереги, 1999. – 215 с. – Режим доступу : <http://litopys.org.ua/coss2/gvpr.htm>.

103. Гулевич В. П. Кримське ханство й Північне Причорномор'я в період правління Гаджи Гірея (1442 – 1466 рр.) / В. П. Гулевич // Український історичний журнал. – 2014. – № 6. – С. 4–28. – Режим доступу : http://history.org.ua/LiberUA/journal_2014_6/journal_2014_6.pdf.

104. Довжук І.В. Діяльність Селянського поземельного банку в Україні на початку XX ст. / І. В. Довжук // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. : зб. наук. ст. – Київ : Ін-т історії України НАН України, 2013. – Вип. 22. – С. 34–39. – Режим доступу : http://history.org.ua/JournALL/xix/xix_2013_22/xix_2013_22.pdf.

105. Єфіменко Г. Г. Більшовицький центр і радянська Україна: економічні аспекти національної політики Кремля у 1917 – 1925 рр. [Електронний ресурс] / Г. Г. Єфіменко // Український історичний журнал. – 2009. – № 2. – С. 96–109. – Режим доступу : <http://history.org.ua/JournALL/journal/2009/2/8.pdf>.

106. Закарпаття 1919 – 2009 років: історія, політика, культура : україномовний варіант укр.-угор. вид. [Електронний ресурс] / Л. Сорко, С. Віднянський, М. Токар та ін. – Ужгород : Ліра, 2010. – 720 с. – Режим доступу : http://real.mtak.hu/12998/1/zakarpattya_book_fcs.pdf.

107. Заяць А. Міщани поміж Литовськими Статутами і практикою життя / Андрій Заяць // Соціум : альм. соц. історії. – Київ, 2010. – Вип. 9. – С. 9–19. – Режим доступу : <http://history.org.ua/JournALL/socium/9/2.pdf>.

108. Зякун А. І. Українське селянство в Російській імперії ХІХ ст.: становище, проблеми та пошуки їх вирішення [Електронний ресурс] / А. І. Зякун // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту України. Серія : Україна – історія. – Том VII. – С. 279–293. – Режим доступу : <http://nndiuv.org.ua/images/book/7.pdf>.

109. Івашура А. А. Еколого-економічна та історична оцінка взаємовідносин людини і довкілля : монографія / А. А. Івашура, Л. Е. Добрунова. – Харків : Вид. ХНЕУ, 2011. – 152 с. – Режим доступу : <http://repository.hneu.edu.ua/handle/123456789/25539>.

110. Качмала В. І. Демографічні особливості Лівобережної України напередодні Першої світової війни / В. І. Качмала // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. : зб. наук. ст. – Київ : Ін-т історії України НАН України, 2011. – Вип. 19. – С. 217–227. – Режим доступу : http://history.org.ua/JournALL/xix/xix_2011_19/xix_2011_19.pdf.

111. Козацькі Січі (нариси з історії українського козацтва ХVІ – ХІХ ст.) / упоряд. Т. Чухліб, О. Гуржій, В. Матях, А. Сокульський, В. Степанков, наук. ред. В. Щербак, відп. ред. В. Смолій. – Київ : Запоріжжя, 1998. – 252 с. – Режим доступу : <http://history.org.ua/LiberUA/966-02-0324-1/966-02-0324-1.pdf>.

112. Кононенко В. Козацька еліта Гетьманщини між великими реформами в Російській імперії (1725 – 1762 рр.) / В. Кононенко // Український історичний збірник. – Вип. 12. – Київ, 2009. – С. 91–98. – Режим доступу : <http://history.org.ua/JournALL/green/12/10.pdf>.

113. Корновенко С. В. Аграрне законодавство П. Скоропадського у контексті вітчизняного та європейського досвіду вирішення земельного питання (1918 – 1921 рр.) [Електронний ресурс] / С. В. Корновенко // Український історичний журнал. – 2008. – № 4. – С. 72–81. – Режим доступу : <http://history.org.ua/JournALL/journal/2008/4/6.pdf>.

114. Костюк Л. Нелегальна міграція в Україні: причини, наслідки для соціуму [Електронний ресурс] / Л. Костюк // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. – 2010. – Вип. 1. – С. 168–171. – Режим доступу : http://www.nbu.gov.ua/old_jrn/Soc_Gum/NZTNPUIst/2010_1/materialy/2010_1/29_Kostyuk.pdf.

115. Кульчицький С. В. Суспільно-політичне й соціально-економічне становище України в 2010 – першій половині 2015 рр. [Електронний ресурс] / С. В. Кульчицький // Український історичний журнал. – 2015. –

№ 3. – С. 154–175. – Режим доступу : http://history.org.ua/LiberUA/journal_2015_3/journal_2015_3.pdf.

116. Лазанська Т. І. Соціальне походження промислової буржуазії України в XIX ст. [Електронний ресурс] / Т. І. Лазанська // Український історичний журнал. – 1996. – № 2. – С. 65–73. – Режим доступу : <http://history.org.ua/JournALL/journal/1996/2/7.pdf>.

117. Левицький В. Господарство церковних селян на Правобережній Україні в першій третині XIX ст. [Електронний ресурс] / В. Левицький // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія : Історія. – Тернопіль, 2012. – Вип. 1. – С. 17–22. – Режим доступу : http://catalog.library.tnpu.edu.ua/naukovi_zapusku/hystory/2012_1.pdf.

118. Либанова Э. М. Демографические сдвиги в контексте социального развития [Электронный ресурс] / Э. М. Либанова // Демографія та соціальна економіка. – 2014. – № 1. – С. 9–23. – Режим доступу : <http://dse.org.ua/arhcive/21/1.pdf>.

119. Молчанов В. Б. Вплив Першої світової війни на життєвий рівень населення України / В. Б. Молчанов // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. : зб. наук. ст. – Київ : Ін-т історії України НАН України, 2014. – Вип. 23. – С. 92–102. – Режим доступу : http://history.org.ua/LiberUA/xix_2014_23/xix_2014_23.pdf.

120. Пастушенко Т. В. Спадок війни: політико-правове становище репатріантів у повоєнному радянському суспільстві / Т. В. Пастушенко // Український історичний журнал. – 2010. – № 3. – С. 110–127. – Режим доступу : http://history.org.ua/JournALL/journal/2010/3/journal_2010_3.pdf.

121. Пиріг Р. Я. Земельна реформа гетьмана Павла Скоропадського: спроби проведення та причини невдачі / Р. Я. Пиріг // Український історичний журнал. – 2006. – № 3. – С. 68–84. – Режим доступу : <http://history.org.ua/JournALL/journal/2006/3/5.pdf>.

122. Проблеми вивчення історії Української революції 1917 – 1921 років : зб. наук. ст. / гол. ред. В. Ф. Верстюк. – Київ : Ін-т історії України НАН України, 2015. – Вип. 11. – 263 с. – Режим доступу : http://history.org.ua/LiberUA/revol_2015_11/revol_2015_11.pdf.

123. Рабенчук О. П. Соціальні настрої та поведінка населення України в період голоду 1946 – 1947 рр. / О. П. Рабенчук // Український історичний журнал. – 2006. – № 4. – С. 87–100. – Режим доступу : <http://history.org.ua/JournALL/journal/2006/4/7.pdf>.

124. Синявська Л. І. Фінансування роботи промислових підприємств на сході й півдні України в 1917 – 1918 рр. [Електронний ресурс] / Л. І. Синявська // Український історичний журнал. – 2014. – № 5. – С. 61–74. – Режим доступу : http://history.org.ua/LiberUA/journal_2014_5/journal_2014_5.pdf.

125. Соловйова О. П. Особливості сільськогосподарського виробництва у Слобідсько-Українських військових поселеннях [Електронний ресурс] / О. П. Соловйова, К. М. Яхменіхін // Український селянин : зб. наук. пр. – Черкаси, 2006. – Вип. 10. – С. 216–219. – Режим доступу : <http://biblioteka.cdu.edu.ua/bulleten/ukrpeasants/US10.pdf>.

126. Соціальні трансформації в Україні : пізній сталінізм і хрущовська доба : колективна монографія / О. Г. Бажан, П. М. Бондарчук, В. К. Борисенко та ін. ; відп. ред. В. М. Даниленко ; ред.-упоряд. Н. О. Лаас. – Київ : Ін-т історії України НАНУкраїни, 2014. – 698 с. – Режим доступу : <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-02-7242-2/978-966-02-7242-2.pdf>.

Зміст

Вступ.....	3
Змістовий модуль 1. Соціально-економічний розвиток українських земель у період від найдавніших часів до кінця XIX ст.	4
Тема 1. Розвиток господарства та суспільства на українських землях у докиївський період	4
1.1. Методичні рекомендації до самостійного вивчення теми	4
1.2. Контрольні запитання	12
Тема 2. Господарство й суспільство Київської Русі та Галицько- Волинської держави	12
2.1. Методичні рекомендації до самостійного вивчення теми	12
2.2. Контрольні запитання	15
Тема 3. Соціально-економічне становище українських земель у складі Великого князівства Литовського та Польської Корони	16
3.1. Методичні рекомендації до самостійного вивчення теми	16
3.2. Контрольні запитання	19
Тема 4. Соціально-економічний розвиток України у складі Речі Посполитої	20
4.1. Методичні рекомендації до самостійного вивчення теми	20
4.2. Контрольні запитання	23
Тема 5. Соціально-економічне становище українських земель у середині XVII – XVIII ст.	24
5.1. Методичні рекомендації до самостійного вивчення теми	24
5.2. Контрольні запитання	28
Тема 6. Українські землі у складі Російської та Австрійської імперій наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.	29

6.1. Методичні рекомендації до самостійного вивчення теми	29
6.2. Контрольні запитання	32
Тема 7. Українські землі у складі Російської та Австро-Угорської імперій у другій половині XIX ст.	32
7.1. Методичні рекомендації до самостійного вивчення теми	32
7.2. Контрольні запитання	37
Змістовий модуль 2. Соціально-економічний розвиток українських земель у XX – на початку XXI ст.	38
Тема 8. Україна на початку XX ст. Українські землі в період Першої світової війни	38
8.1. Методичні рекомендації до самостійного вивчення теми	38
8.2. Контрольні запитання	42
Тема 9. Українські землі у період Національно-демократичної революції 1917 – 1921 рр.	43
9.1. Методичні рекомендації до самостійного вивчення теми	43
9.2. Контрольні запитання	49
Тема 10. Радянська Україна в міжвоєнний період (1921 – 1939 рр.)	50
10.1. Методичні рекомендації до самостійного вивчення теми	50
10.2. Контрольні запитання	57
Тема 11. Західноукраїнські землі в міжвоєнний період (1921 – 1939 рр.)	57
11.1. Методичні рекомендації до самостійного вивчення теми	57
11.2. Контрольні запитання	62
Тема 12. Соціальні та економічні зміни на українських землях у роки Другої світової війни	63
12.1. Методичні рекомендації до самостійного вивчення теми	63
12.2. Контрольні запитання	67

Тема 13. УРСР у 1945 – 1991 рр.	68
13.1. Методичні рекомендації до самостійного вивчення теми	68
13.2. Контрольні запитання	73
Тема 14. Україна в 1991 – 2010-х рр.	73
14.1. Методичні рекомендації до самостійного вивчення теми	73
14.2. Контрольні запитання	78
Рекомендована література.....	78
Основна.....	78
Додаткова	82
Інформаційні ресурси	86

НАВЧАЛЬНЕ ВИДАННЯ

СОЦІАЛЬНА ТА ЕКОНОМІЧНА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

**Методичні рекомендації і завдання
до самостійної роботи студентів
усіх спеціальностей
першого (бакалаврського) рівня**

Самостійне електронне текстове мережеве видання

Укладачі: **Баличева** Лариса Вікторівна
Добрунова Людмила Едуардівна
Мацюцький Віктор Миколайович
Пастушенко Андрій Олександрович

Відповідальний за видання *О. С. Черемська*

Редактор *О. І. Черненко*

Коректор *Н. В. Завгородня*

План 2018 р. Поз. № 263 ЕВ. Обсяг 94 с.

Видавець і виготовлювач – ХНЕУ ім. С. Кузнеця, 61166, м. Харків, просп. Науки, 9-А

*Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру
ДК № 4853 від 20.02.2015 р.*